

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

144680

144680

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE SIFAT-FİİL VE ZARF-
FİLLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Halime Şule ATAK

200012511005

Danışman
YARD. DOÇ. DR. HÜSEYİN DURGUT

BALIKESİR - 2004

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında hazırlanan Yüksek Lisans tezi jürimiz tarafından incelenerek, aday .Halime. Sule. ATA....., 03.12.2004 tarihinde tez savunma sınavına alınmış ve yapılan sınav sonucunda sunulan tezinbaşarılı..... olduğuna oybicli..... ile karar verilmiştir.

ÜYE

Prof. Dr. Ali BAYRAZ

ÜYE

Doç. Dr. Mustafa ÖNER

ÜYE

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin BURGUT

(Danışman)

ÜYE

ÖZET

Özbek Türkçesinde Sıfat-Fiil Ve Zarf-Fiiller

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türk topluluklarının da içinde bulunduğu bu bölgede yeni bir dönem başlamış oldu. Yıllarca ayrı ayrı milletler oldukları yönündeki telkinlerin ve baskıların altında ezilen Türk toplulukları bu dönemden itibaren yeni bir sürece girmiş oldu. Böylece, Türkiye'de bu bölgedeki Türk lehçeleri üzerine yapılmış olan çalışmalar çoğalırken, bu devletlerde de kültürel faaliyetler artmaya başlamıştır.

Doğu Türkçesinin önemli bir kolu ve Çağatay Türkçesinin devamı sayılan Özbek Türkçesi, yıllarca bir taraftan Arapça ve özellikle Farsça'nın, diğer taraftan da Rusça'nın etkisi altında varlığını sürdürmüştür. Rus emperyalizminin bir sonucu olarak Türk dilinin vazgeçilmez özelliklerinden olan ses uyumu kuralı Özbek Türkçesinde altüst edilmiştir.

Çalışmamız "Giriş" ve "Sonuç" bölümleri dışında başlıca üç bölümden ibarettir. "Giriş" kısmında iki alt başlık bulunmaktadır. Bu alt başlıklarda "Özbek Türkçesi" ve "Özbek Türkçesi" hakkında genel bilgiler verildikten sonra ilk bölüme geçilir. Bu bölümde "Sıfat-Fiiller ve Zarf-Fiiller" ana başlığı altında önce sıfat-fiiller ve Özbek Türkçesi'nde kullanılan sıfat-fiiller; sonra zarf-fiiller ve Özbek Türkçesinde kullanılan zarf-fiiller hakkında bilgi verildikten sonra ikinci bölüme geçilmiştir. "Özbek Türkçesindeki Sıfat-Fiil Ekleri" başlığı altında, "Geniş Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat-Fiiller", "Gelecek Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat-Fiiller" ve "Geçmiş Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat-Fiiller" olmak üzere üç ana gruba ayrılan sıfat-fiil ekleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise, "Özbek Türkçesindeki Zarf-Fiiller" anlatıldıktan sonra bu zarf-fiil ekleri, "Basit veya Kalıplaşmış Zarf-Fiil Ekleri", "Birleşik Zarf-Fiil Ekleri" olmak üzere iki alt başlıkta incelenmeye çalışılmıştır.

Sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleri incelenirken örneklemeler, Özbek Türkçesiyle yazılmış olan son dönem edebî eserlerden yapılmıştır. Kiril harflerinden transkripsiyon ve Türkiye Türkçesine yapılan aktarmalarla ekler izaha çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi – sıfat-fiil – zarf-fiil – transkripsiyon – aktarma

ABSTRACT

Participles and Gerundiums in Uzbek Turkish

After the disintegration of SSSR., a new period has begun in this area which also relates to Turkish society. The Turkic societies of Central Asia have lived under the pressure of Soviet disinformation that “the Turkic Societies are different nations” for many years and with this disintegration they have entered a new era. Studies on the subject of Turkic dialects of Central Asia have been on rise and Turkey’s relations with the regional republics have gained a popularity.

The Uzbek Turkish which belongs to the eastern branch of Turkic and descends from caghaten continued its existence under the foreign effects of Arabic and Persian as well as Russian. The vowel harmony which is a characteristic of Turkic has been violated in Uzbek Turkish because of Russian imperialism on language and culture.

Our study consists of mainly three chapters apart from the “Introduction” and “Conclusion” parts. There are two sub-headings in the “Introduction”. General knowledge about “Uzbek Turks” and “Uzbek Turkish” we skip to next section. In this part, under the main-headings of “participles” and “gerundiums” we examined these subjects in Uzbek Turkish. Under the heading of “Participle suffixes in Uzbek”, we studied Uzbek participles in three sections: Aorist participles, future participles, past participles. In the third chapter we took the issue of “Gerundiums in Uzbek”, and put them in two subcategories: Basic gerundium suffixes and compound gerundium suffixes.

We have used modern era Uzbek literary works in choosing our examples on participles and gerundiums. We have tried to explain the use of suffixes on the transcriptions from Cyrillic into Latin alphabet and translation into Turkish.

Key Words: Uzbek Turkish – participle – gerundium – transcription – translation.

ÖN SÖZ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından tek tek bağımsızlıklarına kavuşan Türk toplulukları, yıllarca birbirinden koparılmaya çalışılan bütünün birer parçasıdır. Bu topluluklar arasındaki kültür alışverişini hızlandırmak ve ortak birtakım kültürel mirasları gün yüzüne çıkarmak için bu dönemden sonra pek çok faaliyet gerçekleştirilmiştir. Türklerin yaşadığı bölgelere rahatlıkla gidebilme ve kaynaklara daha kolay ulaşabilme imkanının doğmasıyla, bu bölge pek çok Türk ve yabancı bilim adamının ilgisini çekmiştir.

Bu çalışmada, Doğu grubu Türk lehçelerinden olan Özbek Türkçesi'nin önemli gramer birlikleri olan sıfat-fiil ve zarf-fiiller ele alınmıştır.

Çalışmanın başlangıcında Türkçe "Özet" ve "Abstract", "Ön Söz", "İçindekiler", "Kısaltmalar" a yer verilmiştir. Çalışma "Giriş" ve "Sonuç" bölümleri dışında üç bölümden oluşmaktadır. "Giriş" bölümünde iki alt başlık bulunmaktadır. İlk olarak "Özbek Türkleri" başlığı altında Özbek Türklerinin tarihî, sosyal ve kültürel durumları hakkında genel bilgiler verilmiş; bundan sonra da "Özbek Türkçesi" alt başlığına geçilmiştir. Bu kısımda, Özbek Türkçesinin genel özellikleri, Özbek Türkçesine esas olan ağzların hangileri olduğu kısaca verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın birinci bölümü "*Sıfat-Fiiller ve Zarf-Fiiller*" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde öncelikle sıfat-fiiller hakkında genel bilgiler verilmeye çalışılmış; sıfat-fiil terimi ve tanımıyla ilgili çeşitli araştırmacıların görüşlerine yer verilmiştir. Bundan sonra Özbek Türkçesindeki sıfat-fiillere geçilmiş ve bu lehçenin grameriyle ilgili yapılmış çalışmalar göz önünde bulundurularak sıfat-fiillerin özellikleri hakkında bazı bilgiler verilmiştir. Zarf-fiiller hakkındaki bilgiler de sıfat-fiillerle ilgili verilenler çerçevesinde anlatılmıştır.

İkinci bölümde “*Özbek Türkçesinde Kullanılan Sıfat-Fiiller*” yer almaktadır. Bu lehçede yer alan sıfat-fiil eklerinin tek tek ele alındığı bu kısımda Özbek Türkçesindeki sıfat-fiil ekleri üç ana başlıkta toplanmıştır. Buna göre, “*Geniş Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat-Fiiller*”, “*Gelecek Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat-Fiiller*” ve “*Geçmiş Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat-Fiiller*” olarak ayrılan sıfat-fiil ekleri, ayrı ayrı ele alınmıştır. Her ek de kendi içerisinde “*Ekin Yapısı*”, “*Ekin Kullanılışı*” ve “*Ekin Fonksiyonları*” başlıkları altında incelenmiştir. “*Ekin Yapısı*” kısmında, ekin etimolojisiyle ilgili çeşitli görüşlere yer verildikten sonra, ekin tarihî fonolojisi ve Özbek Türkçesinde kullanılış şekli anlatılmıştır. “*Ekin Kullanılışı*” bölümünde, “*Ekin Doğrudan Kullanılışı*” ve eğer varsa ekin isim çekim ekleriyle, edatlarla, isimden isim yapan eklerle kullanılışından bahsedilmiştir. Bundan sonra gelen “*Ekin Fonksiyonları*” kısmında, ekin sıfat-fiil fonksiyonundan, eğer varsa şekil ve zaman eki durumuna geçmesinden, kalıcı isim yapmasından ve bazı isim çekim ekleriyle birleşip kalıplaşarak zarf-fiil teşkilleri oluşturmasından bahsedilmiştir.

Üçüncü kısımda yer alan “*Özbek Türkçesinde Kullanılan Zarf-Fiiller*”, “*Basit Zarf-Fiil Ekleri*”, “*Kalıplaşmış veya Birleşik Zarf-Fiil Ekleri*” olmak üzere iki alt başlıkta incelenmeye çalışılmıştır. Her iki gruba giren zarf-fiil ekleri de sıfat-fiillerde yapıldığı şekliyle verilmiştir.

Çalışmamızda sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleri izah edilirken, verilen örneklerde Özbek Türkçesiyle kaleme alınmış bazı edebî eserlerden faydalanılmıştır. Önce transkripsiyonu, ardından da Türkiye Türkçesine aktarması yapılan örneklemelerde birebir aktarma yerine genel yapıya önem verilen bir çalışma tercih edilmiştir. Özbek Türkçesindeki vokal uyumu büyük ölçüde olmadığı için transkripsiyonda “*a*” ve “*e*” sesleri için “*ä*”, “*a*” ile “*o*” arasındaki sesi ifade için de “*â*” transkripsiyon işareti kullanılmıştır. “*k*”, “*h*” ve “*ğ*” seslerinden önce ve sonra kalın sıradan vokaller tercih edilmiş ve “*ä*” işareti yerine “*a*” kullanılmıştır. Örneklemelerden sonra sırasıyla eser kısaltması, sayfa ve satır numaraları parantez içinde belirtilmiştir.

Bu üç bölümün sonunda “*Sonuç*” ve “*Kaynakça*” bölümleri yer almaktadır. “*Kaynakça*”da tezi hazırlarken istifade ettiğimiz kitap ve makalelerle, tarama yaptığımız eserlerin künyeleri verilmiştir.

Çalışmam sırasında bilgi ve tecrübesiyle bana rehber olan ve beni her zaman teşvik eden hocam sayın Yard. Doç. Dr. Hüseyin DURGUT'a, tezin çeşitli aşamalarında bilgi ve tecrübelerine danıştığım hocam sayın Prof. Dr. Ali DUYMAZ'a, özet kısmının İngilizce'ye çevrilmesinde yardımlarını gördüğüm sayın Yard. Doç. Dr. İsmail ULUTAŞ'a, her türlü fikir alışverişinde bulunduğum araştırma görevlisi arkadaşlarıma ve desteklerini her zaman yanımda hissettiğim, bana moral ve güç kaynağı olan değerli aileme teşekkürlerimi sunarım.

Balıkesir 2004

H. Şule ATAĞ

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	v
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1
Özbek Türkleri.....	1
Özbek Türkçesi.....	5
I. BÖLÜM	10
1. SIFAT-FİİL VE ZARF-FİİLLER	10
1.1. Sıfat-Fiiller.....	10
1.1.2.Özbek Türkçesinde Kullanılan Sıfat-Fiiller.....	13
1.2. Zarf-Fiiller.....	16
1.2.1.Özbek Türkçesinde Kullanılan Zarf-Fiiller.....	19
II. BÖLÜM	23
1. ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ SIFAT-FİİL EKLERİ	23
1.1. Geniş Zaman İfadeli Sıfat-Fiiller.....	23
1.1.1.-gän ,-kan / -kän.....	23
1.1.1.1. Ekin Yapısı.....	23
1.1.1.2. Ekin Kullanılışı.....	25
1.1.1.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı.....	25
1.1.1.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılışı.....	26
1.1.1.2.3. Ekin İsimden İsim Yapma Ekleriyle Kullanılması.....	27
1.1.1.2.4. Ekin Edatlarla Kullanılması.....	28
1.1.1.2.5.Ekin Tekrar Gruplarıyla Kullanılışı.....	29
1.1.1.3. Ekin Fonksiyonları.....	29
1.1.1.3.1. Ekin Sıfat-Fiil Yapma Fonksiyonu.....	29
1.1.1.3.2. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi.....	31
1.1.1.3.3. Ekin Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonu.....	31
1.1.1.3.4. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Birleşerek Zarf-Fiil Durumuna Geçmesi.....	32
1.1.2. -r, -är.....	32
1.1.2.1. Ekin Yapısı.....	33
1.1.2.2. Ekin Kullanılışı.....	34
1.1.2.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı.....	34
1.1.2.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılışı.....	34
1.1.2.2.3. Ekin İsimden İsim Yapma Ekiyle Kullanılışı.....	35
1.1.2.2.4. Ekin Tekrar Gruplarıyla Kullanılışı.....	35
1.1.2.3. Ekin Fonksiyonları.....	36
1.1.2.3.1. Ekin Sıfat-Fiil Yapma Fonksiyonu.....	36
1.1.2.3.2. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi.....	36
1.1.2.3.3. Ekin Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonu.....	38
1.1.2.3.4. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Birleşerek Zarf-Fiil Durumuna Geçmesi.....	39
1.1.3. -mäs.....	39
1.1.3.1. Ekin Yapısı.....	40
1.1.3.2. Ekin Kullanılışı.....	41
1.1.3.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı.....	41
1.1.3.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılışı.....	41
1.1.3.2.3. Ekin İsimden İsim Yapma Ekiyle Kullanılması.....	42

1.1.3.2.4. Ekin Tekrar Gruplarıyla Kullanılması	42
1.1.3.3. Ekin Fonksiyonları	42
1.1.3.3.1. Ekin Sıfat-Fiil Yapma Fonksiyonu	43
1.1.3.3.2. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi	43
1.1.3.3.3. Ekin Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonu	45
1.1.3.3.4. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Birleşerek Zarf-Fiil Durumuna Geçmesi	45
1.1.4. -(ä)yätgän	45
1.1.4.1. Ekin Yapısı	45
1.1.4.2. Ekin Kullanılışı	46
1.1.4.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	46
1.1.4.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılışı	46
1.1.4.2.3. Ekin İsimden İsim Yapma Ekiyle Kullanılışı	46
1.1.4.2.4. Ekin Edatlarla Kullanılması	47
1.1.4.3. Ekin Fonksiyonları	47
1.1.4.3.1. Ekin Sıfat-Fiil Yapma Fonksiyonu	47
1.1.4.3.2. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi	48
1.1.5. -guvçi / -güvçi; -guçi / -güçi, -uvçi / -üvçi / -vçi	48
1.1.5.1. Ekin Yapısı	48
1.1.5.2. Ekin Kullanılışı	50
1.1.5.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	50
1.1.5.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılışı	50
1.1.5.3. Ekin Fonksiyonları	50
1.1.5.3.1. Ekin Sıfat-Fiil Yapma Fonksiyonu	50
1.1.5.3.2. Ekin Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonu	51
1.2. Gelecek Zaman İfadeli Sıfat-Fiiller	52
1.2.1. -ğu, -gü, -gi	52
1.2.1.1. Ekin Yapısı	52
1.2.1.2. Ekin Kullanılışı	53
1.2.1.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	53
1.2.1.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılışı	54
1.2.1.2.3. Ekin İsimden İsim Yapma Ekiyle Kullanılışı	54
1.2.1.2.4. Ekin Edatlarla Birlikte Kullanılması	55
1.2.1.3. Ekin Fonksiyonları	55
1.2.1.3.1. Ekin Sıfat-Fiil Yapma Fonksiyonu	55
1.2.1.3.2. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi	56
1.2.1.3.3. Ekin Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonu	57
1.2.2. -äcäk	57
1.2.2.1. Ekin Yapısı	57
1.2.2.2. Ekin Kullanılışı	59
1.2.2.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	59
1.2.2.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılışı	59
1.2.2.3. Ekin Fonksiyonları	59
1.2.2.3.1. Ekin Sıfat-Fiil Yapma Fonksiyonu	59
1.2.2.3.2. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi	60
1.2.2.3.3. Ekin Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonu	60
1.2.3. -(ä)digän, -(y)digän	61
1.2.3.1. Ekin Yapısı	61
1.2.3.2. Ekin Kullanılışı	62
1.2.3.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	62
1.2.3.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılışı	62
1.2.3.3. Ekin Fonksiyonları	62
1.2.3.3.1. Ekin Sıfat-Fiil Yapma Fonksiyonu	63
1.2.3.3.2. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi	63
1.3. Geçmiş Zaman İfadeli Sıfat-Fiiller	64
1.3.1. -miş	64
1.3.1.1. Ekin Yapısı	64
1.3.1.2. Ekin Kullanılışı	65

1.3.1.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	65
1.3.1.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılışı	66
1.3.1.2.3. Ekin İsimden İsim Yapma Ekleriyle Kullanılışı	66
1.3.1.3. Ekin Fonksiyonları	66
1.3.1.3.1. Ekin Sıfat-Fiil Yapma Fonksiyonu	66
1.3.1.3.2. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi	66
1.3.1.3.3. Ekin Kahcı İsim Yapma Fonksiyonu	67
1.3.2. -gän, -қан / -kän	68
III. BÖLÜM	69
1. ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ ZARF-FİİLLER	69
1.1. Basit Zarf-Fiil Ekleri	69
1.1.1. -ä / -y	69
1.1.1.1. Ekin Yapısı	69
1.1.1.2. Ekin Kullanılışı	71
1.1.1.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	71
1.1.1.2.2. Ekin Birleşik Fiillerde Kullanılması	71
1.1.1.2.3. Tekrar Gruplarıyla Kullanılışı	71
1.1.1.3. Ekin Fonksiyonları	72
1.1.1.3.1. Ekin Zarf-Fiil Fonksiyonu	72
1.1.1.3.2. Ekin Birleşik Fiil Teşkilleri Oluşturması	73
1.1.1.3.3. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi	74
1.1.2. -b	75
1.1.2.1. Ekin Yapısı	75
1.1.2.2. Ekin Kullanılışı	76
1.1.2.2.1. Yalın Şekilde Kullanılışı	76
1.1.2.2.2. Ekin Birleşik Fiillerde Kullanılması	77
1.1.2.2.3. Tekrar Gruplarıyla Kullanılması	77
1.1.2.2.4. İsimden İsim Yapma Ekleriyle Kullanılması	77
1.1.2.2.5. Ekin Edatlarla Kullanılması	78
1.1.2.3. Ekin Fonksiyonları	79
1.1.2.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu	79
1.1.2.3.2. Ekin Birleşik Fiil Teşkilleri Oluşturması	79
1.1.2.3.3. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi	82
1.2. Kalıplaşmış veya Birleşik Zarf-Fiil Ekleri	83
1.2.1 -bän	83
1.2.1.1. Ekin Yapısı	83
1.2.1.2. Ekin Kullanılışı	85
1.2.1.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	85
1.2.1.3. Ekin Fonksiyonları	85
1.2.1.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu	85
1.2.2. -gäli, -käli, -qali	86
1.2.2.1. Ekin Yapısı	86
1.2.2.2. Ekin Kullanılışı	87
1.2.2.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	87
1.2.2.3. Ekin Fonksiyonları	87
1.2.2.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu	87
1.2.3. -gäni, -käni, -qani	88
1.2.3.1. Ekin Yapısı	88
1.2.3.2. Ekin Kullanılışı	89
1.2.3.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	89
1.2.3.3. Ekin Fonksiyonları	90
1.2.3.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu	90
1.2.4. -gäç / -qäç; -käç, -qäç	91
1.2.4.1. Ekin Yapısı	91
1.2.4.2. Ekin Kullanılışı	92

1.2.4.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	92
1.2.4.3. Ekin Fonksiyonları	92
1.2.4.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu	92
1.2.5. -mäy / -mäyin	93
1.2.5.1. Ekin Yapısı	94
1.2.5.2. Ekin Kullanılışı	96
1.2.5.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	96
1.2.5.2.2. Ekin Tekrar Gruplarıyla Kullanılışı	97
1.2.5.2.3. Ekin Birleşik Füllerde Kullanılması	97
1.2.5.3. Ekin Fonksiyonları	97
1.2.5.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu	97
1.2.6. -äräk	99
1.2.6.1. Ekin Yapısı	99
1.2.6.2. Ekin Kullanılışı	100
1.2.6.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	100
1.2.6.3. Ekin Fonksiyonları	101
1.2.6.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu	101
1.2.7. -kän	102
1.2.7.1. Ekin Yapısı	102
1.2.7.2. Ekin Kullanılışı	102
1.2.7.2.1. Ekin i- Fiilinin Düştüğü Kaynaşmış Şekillerde Kullanılışı	102
1.2.7.3. Ekin Fonksiyonları	103
1.2.7.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu	103
1.2.8. -ärdä	103
1.2.8.1. Ekin Yapısı	103
1.2.8.2. Ekin Kullanılışı	104
1.2.8.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	104
1.2.8.3. Ekin Fonksiyonları	104
1.2.8.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu	104
1.2.9. -mäsdän	105
1.2.9.1. Ekin Yapısı	105
1.2.9.2. Ekin Kullanılışı	106
1.2.9.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	106
1.2.9.2.2. Ekin Edatlarla Kullanılması	106
1.2.9.2.3. Ekin İsimden İsim Yapma Ekleriyle Kullanılışı	106
1.2.9.3. Ekin Fonksiyonları	107
1.2.9.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu	107
1.2.10. -gänçä / -känçä / -қанçä	108
1.2.10.1. Ekin Yapısı	108
1.2.10.2. Ekin Kullanılışı	109
1.2.10.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	109
1.2.10.2.2. Ekin İsimden İsim Yapan Eklerle Kullanılışı	109
1.2.10.3. Ekin Fonksiyonları	110
1.2.10.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu	110
1.2.11. -gändä, -kändä, -қandä	110
1.2.11.1. Ekin Yapısı	111
1.2.11.2. Ekin Kullanılışı	111
1.2.11.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	111
1.2.11.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılması	112
1.2.11.3. Ekin Fonksiyonları	112
1.2.11.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu	112
1.2.12. -gängä, -kängä, -қангä	115
1.2.12.1. Ekin Yapısı	115
1.2.12.2. Ekin Kullanılışı	115
1.2.12.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	115
1.2.12.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılışı	116
1.2.12.3. Ekin Fonksiyonları	116

1.2.12.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu	116
1.2.13. –günçä / –ğunçä; -künçä/ -ğunçä.....	116
1.2.13.1. Ekin Yapısı	117
1.2.13.2. Ekin Kullanılışı	118
1.2.13.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	118
1.2.13.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Birlikte Kullanılışı.....	118
1.2.13.2.3. Ekin İsimden İsim Yapma Ekleriyle Kullanılması.....	119
1.2.13.2.4. Ekin Tekrar Gruplarında Kullanılışı.....	119
1.2.13.3. Ekin Fonksiyonları	119
1.2.13.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu	119
SONUÇ	121
KAYNAKÇA	123

ÇİZELGE VE ŞEKİLLER LİSTESİ

ÖZBEK TÜRKÇESİ ALFABESİ

Özbek Türkçesi

А а
Б б
Г г
Д д
Е е
Ё ё
Ж ж
З з
И и
Й й
К к
Л л
М м
Н н
НГ нг
О о
П п
Р р
С с
Т т
У у
Ф ф
Х х
Ц ц
Ч ч
Ш ш
Ъ ъ
Ь ь
Э э
Ю ю
Я я
Ў ў
Қ қ
Ғ ғ
Ҳ ҳ

Ceviri Yazısı

Ä ä
B b
G g
D d
E e
Yä yä
C c
Z z
İ i
Y y
K k
L l
M m
N n
Ng ng
Ä ä
P p
R r
S s
T t
U (Ü) u (ü)
F f
H h
Ts ts
Ç ç
Ş ş
' '
E e
Yu (Yü) yu (yü)
Yä yä
O (Ö) o (ö)
K k
Ğ ğ
H h

KISALTMALAR

ae.	: aynı eser
ay.	: aynı yer
age.	: adı geçen eser
agm.	: adı geçen makale
Bak.	: Bakanlığı
bk.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DTCF	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
S.	: Sayı
s.	: sayfa
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDAY	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDDED	: Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
Ü	: Üniversitesi

TARANAN ESERLERİN KISALTMALARI

BTUT : Bu Tāglār – Uluğ Tāglār

D : Dünyâ

QT : Qıuş Tili

ÖK : Ötkān Kūnlār

ÖU : Özbek Udumlāri

UQ : Uçayātġān Qıuşlār

ÜK : Ümid Kārvānlāri

GİRİŞ

Özbek Türkleri

Özbekistan, güneyde Amuderya kıyısındaki Termez'de Afganistan'la, güney batıda Türkmenistan'la, batıda ve kuzeyde Kazakistan'la, doğuda Kırgızistan'la ve güneydoğuda Tacikistan'la sınır komşusu olan, en büyük Orta Asya Türk devletidir.¹ Özbekistan şu dört coğrafyadan meydana gelmektedir: Zengin topraklara sahip Fergana havzasının biraz da dağlık olan güney kısmı; Çırçık ve Angran vadileri arasında kalan Sir-Derya nehrinin suları ile sulanan Taşkent ovası; Pamir Dağlarının batısında kalan Zereşan, Semerkand ve Buhara ovaları; Karşı ve Tırmiz nehirlerinin aktığı kendi adlarındaki ovalar ile Amuderya vadisinin kuzeyindeki yarı çöl halindeki alanlardan meydana gelmektedir.²

Özbekistan Cumhuriyeti, 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiş,³ nüfus itibarıyla geniş alana yayılmış Türk cumhuriyetlerindedir. 447.400 kilometre karelik yüzölçümüyle⁴ Orta Asya'nın merkezinde bulunması, kalabalık nüfusu ve zengin tarihî mirasıyla bu cumhuriyet Türkistan bölgesinin kalbi durumundadır. Özbekistan Cumhuriyeti'nin en büyük şehri olan Taşkent 2 milyonu aşan nüfusu ile ülkenin başkentidir.⁵ Ayrıca Buhara, Semerkand, Hokand, Namangan, Andıcan, Ürgenç

¹ Johannes Benzing, (2001), "Özbek ve Yeni Uygur Edebiyatı", (Çev.) Mehmet Akalın, **Dil Yazıları**, (Ankara:TDK Yayınları), s. 449.

² Mehmet Saray, (1993), **Özbek Türkleri Tarihi**, (İstanbul: Yeni Türk Cumhuriyetleri Serisi), s. 7.

³ Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (2000), C. XIV., (Ankara: Kültür Bak. Yayınları), s. 24.

⁴ *ae.*, s. 13.

⁵ Mehmet Saray, (1993), *age.*, s. 11.

ve Hive de ülkenin diğer büyük yerleşim merkezleridir.⁶

Özbekler için “*Sart, Kurana, Tacik*” gibi isimler kullanılmışsa da bunların hiçbiri yerleşmemiştir.⁷ Kullanılan Özbek adı ise, Altınordu hükümdarı Özbek Han’dan gelmektedir.⁸ XIV. yüzyıl tarihçi ve coğrafyacısı Hamdullah Kazvimî, Özbek Han’ın 1335-1336’da Azerbaycan’a yaptığı seferden söz ederken hanın askerleri için *Uzbekân* demekle, Özbek adını ilk defa bir topluluk için kullanmış olur.⁹ Türklerin 6. yüzyıldan beri yaşadıkları Özbekistan’da Özbek kimliğinin ortaya çıkması 15. yüzyıla rastlamaktadır.¹⁰

Özbek tarihi şu safhalara ayrılmaktadır:

1. Özbekistan’da ibtidai grupların oluşumu devri.
2. Özbekistan’da kölelik-efendilik sisteminin oluşma dönemi.
3. Özbekistan’da feodalizm devri.
4. Orta Asya ve Özbekistan’ın Çarlık tarafından işgali.
5. 1917 Şubat ve Ekim devrimleri dönemi.
6. Özbekistan’da Sovyet dönemi (Ekim 1917-1991).¹¹

Orta Asya Türklerinin bir kısmı Altınordu soyundan gelen Ebu’l-Hayr idaresinde toplanmış ve onu Sibir’de han ilan etmişlerdir. Ebu’l-Hayr 1431’de Gürgeç dahil Harezmi’ye, 1447’de Seyhun dolaylarındaki bütün bölgelere hakim olmuştur.¹² Ebu’l-Hayr’ın torunu Şibani, Timurluları hakimiyeti altına almış; fakat Merv’de Safevilerle yaptığı savaşta ölmüştür (1510). Özbek Hanlığı yıkılmaktan Safeviler ve Timurilerle yaptığı uzun mücadelelerden sonra kurtulabilmiştir. Fakat Abdullah Han II

⁶ Mehmet Saray, (1993), age., s. 11.

⁷ Nevzat Özkan, (2003), *Türk Dilinin Yurtları*, (Ankara: Akçağ Yayınları), s.104.

⁸ *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, (2000), s. 15.

⁹ Nevzat Özkan, (2003), age., s. 104.

¹⁰ *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, (2000), s. 15.

¹¹ Nadir Devlet, (1999), *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları), s. 36.

¹² ay.

Safevi hükümdarı Şah Abbas'a yenilince Özbek Hanlığı parçalanmış ve ufak hanlıklar kurulmuştur. (Hive, Hokand, Buhara gibi).¹³

Özbek Türkleri, 1865 yılında Rusların Taşkent'e girmesiyle başlayan Rus yayılmacılığına karşı uzun bir mücadele vermesine rağmen, 1873 yılında Hive ve Buhara hanlıklarının, 1876 yılında ise Hokand Hanlığının işgal edilmesiyle Rusya'nın hakimiyetine girmekten kurtulamamıştır.¹⁴ Hiçbir kuvvet Ruslar'ın Türkistan'a doğru ilerlemesine karşı koyacak gibi değildi. Hive, Buhara ve Hokand beylikleri iç mücadeleler ve göçebelerin isyanları yüzünden zayıf düşmüştü. Ayrıca da geri kalmış ekonomi ve kıtaların eksikliği, organize edilmiş Rus kuvvetlerine ciddi bir karşı koymayı rizikolu bir hale sokuyordu.¹⁵

Türkistan, sorumlu bir askeri idare altında bir genel valiliğe dönüştürüldü. Ruslar, müslüman halka karşı "sömürgeci" bir tutum takınmaya devam ettiler. Türklerden gasp ettikleri diğer müslüman ülkelerde uyguladıkları tedbirlerin zıddına olarak, burada yerli halkı Ruslaştırmaya veya onları en azından Avrupa medeniyetiyle tanıştırmaya teşebbüs etmediler.¹⁶ Rus makamlar, kendini her çeşit dış etkilere karşı kapamış aşırı islam muhafazakarlığının hakim olduğu geleneksel bir cemiyet şeklini, hiyerarşik şekilde korumaya çalıştı. Bütün bu sebeplerden dolayı Türkistanlılardaki milli şuur, Asya'daki diğer müslümanlardan daha yavaş uyandı.¹⁷

20. yüzyılın başlarında Rus makamlarının teyakkuzu, isyana yönelik her çeşit eğilimi başarısızlığa uğratmıştır.¹⁸ Ancak Özbekler, 1917 yılında Hokand Hanlığının yeniden kurulması ve ardından gelen Rus baskınını takip eden dönemde Fergana vadisinde başlayan "*Basmacılık Hareketi*"ni 1934 yılına kadar devam ettirmişlerdir.¹⁹ Basmacılık Hareketi'nin amacı Türkistan bölgesini bağımsızlığına kavuşturmakta ve ayaklanmanın asıl gücünü köylüler teşkil ediyordu. Bunlara sanatçılar ve reformistlerin

¹³ Nadir Devlet, (1999), *age.*, s. 37.

¹⁴ Nevzat Özkan, (2003), *age.*, s. 103.

¹⁵ Alexandre de Beningsen, (1992), "Çarlık ve Sovyet Hakimiyeti Altındaki Türkler", (Çev.) Kemal Aytaç, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları*, (Ankara: GündoğanYayımları), s.58.

¹⁶ *ae.*, s. 59.

¹⁷ *ay.*

¹⁸ *ae.*, s. 60.

¹⁹ *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, (2000), s. 23.

çoğu ile din adamları da katıldılar.²⁰

Türkistan Türkleri, XVI. yüzyıldan beri daima canlı bir kültür hayatına sahip olmuşlardır. Buhara başta olmak üzere Semerkand, Taşkent ve Hive şehirleri Orta Asya Türk-İslam dünyasının kültür merkezleri idi.²¹ Bu bölgede yaşamış önemli şahsiyetler arasında *Mir Ali Şir Nevai*, *Uluğ Bey*, *Hüseyin Baykara* ve *Babür* sayılabilir.²² Ayrıca bilhassa Kırımli İsmail Gaspıralı'nın önderliğini yaptığı kültür alanındaki millî uyanışın tesiriyle Türkistan Türkleri arasında yalnız kültür alanında değil, hürriyet ve istiklal mücadelelerinde kalemleri ve fikirleri ile büyük roller oynayan fikir adamları, edip ve şairler yetişmiştir. Bu şahsiyetler arasında *Musa Taşmuhammed-oğlu Aybek*, *Hamid Alimcan*, *Abdul Rauf Fıtrat*, *Kasım Tinistan*, *Magcan Cumabay*, *Abdulhamid Yunus Çolpan*, *Manan Râmiz*, *Maşrık Yunus Elbek* gibi pek çok vatanperver şair ve edip bulunmaktadır.²³

Rusya hakimiyeti altında olan Türkistan'a her taraftan; Kazan, Kırım, Azerbaycan'dan yenileşme fikirleri giriyordu. Bu fikir akımları bütün Türk ülkelerinde olduğu gibi Türkistan'da da Ceditcilik devrini ortaya çıkarmıştır.²⁴ Milli şairler hürriyet taleplerini her yerde açıkça dile getiriyorlardı. Şair Abdul Rauf Fıtrat 1916'da "Gözünü Aç" adlı şiirinde "Ey, büyük Türk halkı, gözünü aç! Türkistan'da zalimler olmasın! Kimin oğlusun düşün! Gözünü aç, dünyayı gör, sönmekte olan ateşleri yak. Toprak altında yatan atanı unutma. Sen Türk, esirliği kabul edebilecek misin?" diye millete sesleniyordu.²⁵ Ne var ki, Ekim 1917 ihtilali, yenilik yolunda olan şairler için yeni bir dönemin başlaması demektir. Bu dönemden sonra milli ruhla atılan adımlar sıkı bir takibe alınmaya başlamıştı. Stalin Şubat 1937'de Parti ve Devlet idarelerinin "halk düşmanlarından temizlenmesi"ni emretti ve bu kararla birlikte 1937-1939 tarihleri arasında Türkistan'da 350'den fazla edebiyatçı, şair tutuklanmıştır.²⁶ Bu temizleme

²⁰ Baymirza Hayit,(1995), *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları), s. 278.

²¹ Mehmet Saray, (1993), *age.*, s. 62.

²² Baymirza Hayit,(1995), *age.*, s. 6.

²³ Mehmet Saray, (1993), *age.*, s. 63.

²⁴ Baymirza Hayit,(1971), *Türkistanda Öldürülen Türk Şairleri*, (Ankara: Kardeş Matbaası), s. 6.

²⁵ *ae.*, s. 7.

²⁶ *ae.*, s. 15.

işinde, yerli münevverlerin büyük bir kısmı öldürülmüştür.²⁷ Abdul Rauf Fıtrat, Abdülhamid Süleyman Çolpan, Maşrik Yunus Elbek gibi edipler Troyka adı verilen üç kişilik gizli mahkemelerde yargılanmış ve öldürülmüşlerdir.²⁸

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını ilan eden Özbekistan; nüfus yoğunluğu, tarihî ve kültürel mirasının bir sonucu olarak bilim ve kültür merkezi olma özellikleriyle bölgenin en önemli ülkelerinden biri haline gelmiştir.

2001 yılı sonu itibariyle Özbekistan'ın nüfusu 25.155.064'e ulaşmıştır.²⁹ Nüfusun % 88'ini Türkler; % 12'sini ise Ruslar, Ukraynalılar, Koreliler ve Yahudiler oluşturmaktadır. Özbek Türklerinin kendi nüfusları ise % 72'yi oluşturur. Kazak, Kırgız, Tatar, Türkmen, Karakalpak ve Tacikler ise nüfusun % 16'sını teşkil ederler.³⁰

Özbekler, Saadet Çağatay'a göre *Karlık*, *Oğuz* ve *Kıpçak* kavimlerinin birleşmesinden meydana gelmiştir.³¹ Bu üç kavmin izleri onların dillerine de yansımıştır.

Özbek Türkçesi

Karahanlı ve Harezmi edebî lehçelerinin bir devamı olarak, Asya'da Cengiz oğulları tarafından kurulan Çağatay ve Altınordu devletlerinde gelişerek, Timurlular idaresi altında gelişen Çağatay Türkçesi, 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başına kadar kullanılan edebî bir lehçedir.³² Türk dünyası, 20. yüzyılın başlarına kadar doğuda Çağatay, batıda da Oğuz yazı grubunun etkisinde kalmıştır. Bu yazı dilleri varlıklarını uzun süre devam ettirebilmişlerse de birtakım siyasî ve coğrafi sebepler onların da zamanla bölünmesine neden olmuştur. Özbekistan'daki ağızlara dayanan Özbek edebî lehçesi, 1921'den itibaren Çağatay edebî lehçesinin yerini almaya

²⁷ Alexandre de Beningsen, (1992), agm., s. 62.

²⁸ Baymirza Hayit, (1971), age., s. 23.

²⁹ Nevzat Özkan, (2003), age., s. 104.

³⁰ Mehmet Saray, (1993), age., s. 10.

³¹ Saadet Çağatay, (1972), "Özbekler ve Dilleri", *Türk Lehçeleri II*, (Ankara: DTCF. Yayınları), s. 40.

³² János Eckmann, (2003), *Çağatayca El Kitabı*, (Çev.) Günay Karaağaç, (Ankara: Akçağ Yayınları), s. 11.

başlamıştır.³³

Özbekler, Çarlık döneminde olduğu gibi Sovyet yönetimi zamanında da, millî bağımsızlıklarını elde edebilmek için pek çok mücadelede bulunmuşlardır.³⁴ Rusların amacı, Türklerin dil birliğini bozmak ve bununla birlikte onların birbirleriyle anlaşma sağlamalarına mani olmaktı. Bunun için önce bütün Türk boylarının ortak Arap alfabesi Latin alfabesiyle, daha sonra da Kiril alfabesiyle değiştirilmiştir.³⁵

Her Türk boyuna onun en az konuşulan ağzını dil haline getirme çabası Özbekler için de yapılmak istenmiş; Rus misyonerlerinden Ostromuov, 1883-1917 yılları arasında 35 yıl boyunca "*Turkestenkaya Tuzemnaya Gazeta*" (Türkistan Vilayet Gazetesi) isimli yayın organında *Sart dili* adı verilen karmaşık bir Özbek ağzını yazı dili haline getirmeye çalışmıştır.³⁶ Bir taraftan dilde oluşturulmaya çalışılan asimilasyon hareketleri devam ederken diğer taraftan, Türk dilini bir bütün olarak gören ve Özbekçe şeklinde ayrı bir dilin olmadığını düşünen Türkistan aydınları Çağatay Türkçesini kullanmışlardır.³⁷ Farklılığın olmadığı ya da çok az olduğu bir durumda farklılık yaratma isteği ve düşüncesi, Latin alfabesinin yerine Kiril alfabesini dayatırken lehçeler arasındaki farklılıkları keskinleştirmeye çalışan politika Stalin'in uygulamaya çalıştığı bir politikadır.³⁸

1922 yılında Sovyet yönetimi tarafından Çağatay Türkçesi yasaklanınca, 1929-1930 yıllarından 1937 yılına kadar olan dönemde fonetik ve yazım kuralları bakımından ünlü uyumunun korunduğu Kuzey Özbek ağızlarına, gramer ve söz varlığı bakımından da Taşkent ağzına dayandırılan bir Özbek Türkçesi oluşturulmaya çalışılmış, 1937'den sonra ise Özbek Türkçesi yazı dili, fonetik ve yazı kuralları bakımından Tacikçe'nin etkisi altında bulunan Taşkent ağzına, gramer ve söz varlığı bakımından da Fergana ağzına dayandırılmıştır.³⁹

1930 yılına kadar Özbek Türkçesi Arap alfabesiyle yazılmış, 1930'da Latin alfabesine geçilmiş, 1934'te de ikinci Latin alfabesi kabul edilmiştir. 1940 yılına

³³ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 15.

³⁴ Volkan Coşkun, (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, (Ankara: TDK Yayınları), s. XXVII.

³⁵ *ae.*, s. XXVII.

³⁶ Nevzat Özkan, (2003), *age.*, s. 106.

³⁷ *ay.*

³⁸ Olivier Roy, (2000), *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, (Çev.) Mehmet Moralı, (İstanbul: Metis Yayınları), s. 233.

³⁹ Nevzat Özkan, (2003), *age.*, s. 106.

gelindiğinde Kiril alfabesi alınmış, 1956 yılında bu alfabede bazı değişiklikler yapılarak 1990'lı yıllara kadar gelinmiştir.⁴⁰ Bugün, Özbekistan'da yaşayan Özbek Türkleri Kiril alfabesini, Kuzey Afganistan'da yaşayan Özbek Türkleri ise Arap alfabesini kullanmaktadırlar.⁴¹

Stefan Wurm, Gazi Âlim, A. K. Borovkov, İ. İ. Zarubin, K. K. Yudahin, V. V. Reşetov gibi bilim adamları Özbekistan'da konuşulan ağızların tasnifini yapmışlardır. Burada, mevcut tasniflerden Stefan Wurm, Gazi Âlim ve A. K. Borovkov'un tasniflerine yer verilecektir.

Stefan Wurm, Özbek Türkçesini dört ana ağza ayırmaktadır:

1. Kıpçak Özbek Türkçesi

2. Kuzey Özbek Türkçesi

3. Güney Özbek Türkçesi

a. İrânlılaştırılmış Ağızlar (Güney Batı Grubu: Semerkant, Karşi, Katta-Kurgan, Buhara vs. / Kuzey Doğu Grubu: Taşkent, Ura-Tüba, Jizzah, Leninabad vs.)

b. Yarı İrânlılaştırılmış Ağızlar (Kırlık Ağızlar / Fergana Özbekçesi: Fergana-Andijan, Kokand, Namangan)

c. Namangan'daki Ses dönüşmesi Ağızı; Çimion vs.,

4. Türkmenlileştirilmiş Özbek Türkçesi:

a. İkan-Kara Bulak,

b. Hive⁴²

Gazi Âlim'e göre Özbek ağızları üç bölüme ayrılmaktadır:

⁴⁰ Nevzat Özkan, (2003), age., s. 106.

⁴¹ Rıdvan Öztürk, (1997), *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, (Ankara: TDK Yayınları), s. 4.

⁴² Stefan Wurm, (2001), "Özbekçe", (Çev.) Mehmet Akalın, *Dil Yazıları*, (Ankara:TDK Yayınları), s. 384.

1. Özbek Kıpçak Ağzı

- a. Kırk ağzı b. Celayir-Lakay ağzı c. Kıpçak ağzı d. Gürıan ağzı

2. Türk-Barlas Ağzı

- a. Sayram-Çimkent ağzı b. Taşkent-Has ağzı c. Andican ağzı

d. Namangan ağzı

3. Hive –Ürgenç ağzı

- a. Hive ağzı b. Karluk ağzı⁴³

A. K. Borovkov'un tasnifinde Özbek ağızları dört gruba ayrılmıştır:

1. Orta Özbek Ağzı

a. Orta Özbekistan ağzı (Taşkent ağzı: Hanabad, Has, Takaçı, Yengiyol, Çinaz / Semerkand-Buhara ağızları / Fergana ağzı)

b. Kuzey Özbek ağzı: Çimkent, Sayram, Cambul, Merki ve Güney Kazakistan'daki Özbek ağızları

2. Şeybani Özbek ağzı: Semerkand, Kaşkaderya, Buhara, Surhanderya ve Ahangaran vadisi

3. Güney Harezmi ağzı: Hanka, Şavat, Yengiariq, Gazavat, Şorahan

4. Diğer ağızlar:

- a. Karabulak, İkan, Mankent b. Namangan⁴⁴

Özbek Türkçesindeki en önemli sorunlardan biri yıllardır tartışılan ünlü sayısı ve fonetiği konularıdır. 1921 yılında Taşkent'te yapılan Dil ve İmlâ Kurultay'ından beri tartışılan bu konu, Özbek aydınlarının önemli bir kısmının muhalefetine rağmen, Rus

⁴³ Volkan Coşkun (2000), *age.*, s. XXIX-XXX.

⁴⁴ *ae.*, s. XXX.

Türkoloğu Polivanov gibi bazı misyonerlerin zorlamalarıyla, diğer Türk lehçelerinden farklı şekilde temellendirilmiştir.⁴⁵ Bu gelişmelere bağlı olarak 6 vokal, 25 konsonanttan oluşan bugünkü Özbek alfabesinde, Türkçenin temel vokallerinden *ı-i, u-ü, a-ä* vokallerinin ayırt edilmemesi, bu vokallerin kalın veya ince okunmalarının yanlarında bulunan *q / k, ğ / h, n / ng* konsonant çiftlerine bağlı olma durumuna bırakılması,⁴⁶ tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanıla gelen “a” vokalinin Özbek ağızlarının bir çoğunda ve yazı dilinde de düz geniş ve kalın bir vokal olarak söylenmesine ve sabit bir ses olmamasına rağmen “o” vokaliyle yazılıp söylenmesi gibi problemler bugün de aşılamamıştır.⁴⁷

Özbek Türkçesi bu dönemden sonra yoğun şekilde bir taraftan Rusça'nın, diğer taraftan Arapça ve Farsça'nın etkisi altında kalmıştır. Özellikle Farsça'nın cümle yapıları Özbek Türkçesi üzerinde etkili olmuştur. Bu tür cümleler, hala kullanılmaktadır. Ayrıca Özbekistan'da yıllarca resmi dil olarak Özbek Türkçesi yerine Rusça kullanılmıştır. Buna bağlı olarak da Özbek Türkçesine Rusça ve Rusça'yla birlikte Avrupa dillerinden pek çok kelime girmiştir.

Doğu Türkçesinin önemli bir kolu olan ve Çağatay Türkçesinin devamı sayılan Özbek Türkçesi, zengin ve işlenmiş bir devlet dilinin mirasçısı olarak bugün çok geniş bir coğrafyada konuşulmaktadır. Bu coğrafya, Özbekistan, Kazakistan'ın güney bölgesi, Tacikistan'ın kuzeyi, Türkmenistan ve Kırgızistan'ın bazı bölgeleri ve Afganistan'ın kuzeyi⁴⁸ gibi geniş bir bölgeyi içine almaktadır.

⁴⁵ Cöre Hidayberdiyev, (1998), “Özbekçede Ses Uyumunun Yok Edilişi”, (Akt.) Selâmi Fedakâr, **TDDED**, (Ankara: TDK Yayınları), S. 5, s. 433-443.

⁴⁶ U. Tursunov, (1992), vd., **Hazirgi Özbek Edebiy Tili**, (Taşkent), s. 13-15.

⁴⁷ İristay Kuçkartayev, (2000), “Özbek Edebi Dilinde /a/ Ünlüsü”, **TDDED**, (Ankara: TDK Yayınları), S. 9, s. 261-270.

⁴⁸ Stefan Wurm, (2001), agm., s. 383.

I. BÖLÜM

1. SIFAT-FİİL VE ZARF-FİİLLER

1.1. Sıfat-Fiiller

Kısaca fiillerin sıfat şekilleri olarak tanımlanabilecek sıfat-fiiller, isim gibi kullanılabilen, isme getirilen bütün çekim eklerini alabilen kelime çeşitleridir. Zengin bir sıfat-fiil sistemine sahip olan Türk Dilinde sıfat-fiiller, eski dönemlerden beri kullanıla gelmiştir. Bu yapılar, Türkçe'nin cümle kuruluşuna sağlamlık ve sadelik kazandırmakla birlikte cümleye ifade kolaylığı ve zenginliği de sağlamaktadır.

Sıfat-fiiller konusunda tanımlama, tasnif ve kavramın ifade edilmesi konularında değişik görüşler mevcuttur. “*İsim-fiil, partisip, sıfat-fiil, ortaç*” gibi çeşitli terimlerle ifade edilen bu yapı, bu çalışmada Zeynep Korkmaz'ın “*Grammer Terimleri Sözlüğü*”⁴⁹nde ifade ettiği üzere “*sıfat-fiil*” terimiyle ifade edilecektir.

Sıfat-fiiller hakkında yapılmış çalışmalardan biri Kemal Eraslan'a aittir. “*Eski Türkçede İsim-Fiiller*” adlı eserinde “*isim-fiiller*” olarak adlandırdığı sıfat-fiiller hakkında yapılmış çeşitli tanımlara yer verdikten sonra kendisi de bazı tespitlerde bulunmuştur: “*İsim-fiiller, isimler gibi kullanılan, isimler gibi hal, iyelik ve çokluk eki alabilen, edatlara bağlanabilen hususi bir fiil şeklidirler.*”⁵⁰ Eraslan bu eserinde Eski Türkçe döneminde kullanılan her bir sıfat-fiil ekini kendi içinde altı sınıfa ayırarak incelemeye çalışmıştır. Bunlar, 1. İsim olarak kullanılışı, 2. Sıfat olarak kullanılışı, 3. Zarf olarak kullanılışı, 4. Birleşik fiilin isim unsuru olarak kullanılışı, 5. Yüklem ismi

⁴⁹ Zeynep Korkmaz, (1992), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: TDK Yayınları), s. 132.

⁵⁰ Kemal Eraslan, (1980), *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, (İstanbul: İÜ. Edebiyat Fak. Yayınları), s. 5.

olarak kullanılışı, 6. Yükleme olarak kullanılışı.

Zeynep Korkmaz, “*Grammer Terimleri Sözlüğü*” adlı eserinde sıfat-fiilleri; “*Sayı ve şahsa bağlı fiil çekimine girmeyen, fakat aldığı eklerle fiilin zamana bağlı olarak taşıdığı kavramı sıfatlaştırdığından kendisinde sıfat ve fiil niteliklerini birleştiren fiil şekli*” diye tanımlamaktadır.⁵¹ Ahmet Topaloğlu da, “*Zaman ve hareket kavramı taşıyarak nesnelere karşılıyan, anlam bakımından isim soyundan olan fiilimsi*” şeklinde bir tanım yapmaktadır.⁵²

Sıfat-fiiller konusunda yapılmış olan önemli çalışmalardan biri de Saadet Çağatay’ın “*Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları*” adlı makalesidir. “*Partisip*” terimini kullanan yazar sıfat-fiiller hakkında; “*Mastar gibi tasrif edilen mülkiyet ekleri alan isimler, sıfatlardır. Mastarların öz hususiyeti isim olmak ise, partisiplerin öz hususiyetleri sıfat olmaktadır.*” şeklinde bir açıklama yapar.⁵³

Faruk Kadri Timurtaş “*Eski Türkiye Türkçesi*” adlı eserinde “*partisip*” terimiyle ifade ettiği sıfat-fiilleri şu şekilde tarif etmektedir: “*Partisipler, fiillerin sıfat şekilleridir, isim gibi tasrif edilirler.*”⁵⁴ Timurtaş, sıfat-fiillerin zaman ifade ettiklerini de belirterek, onları ifade ettikleri zamana göre üç gruba ayırmaktadır: 1. Geniş zaman (muzari), 2. Geçmiş zaman (mazi), 3. Gelecek zaman (istikbal).

János Eckmann sıfat-fiiller için “*isim-fiil*” terimini kullandığı “*Çağatayca’da İsim-Fiiller*” adlı makalesinde sıfat-fiiller hakkında bir takım bilgiler vermektedir: “*İsim-fiiller, fiillerin kip ve şahıs göstermeyen isim şeklidir. İsimler gibi çokluk, iyelik ve çekim edatları alır, cümlede özne, nesne, vasıflayıcı, tümleç ve yüklem ismi işini görür. Yine fiille olan ilgisini de kaybetmemiştir; olumlu ve olumsuz şekli olabilir.*” dedikten sonra bu yapıların zaman bildirebildiğinden; özne, nesne ve tümleç alabildiğinden bahseder.⁵⁵ Eckmann, bu tanımdan sonra Çağatay Türkçesi döneminde kullanılan sıfat-fiilleri, 1. -ğan / -gen isim-fiili; 2. -ğu / -gü, -qu / -kü gereklilik ve gelecek bildiren

⁵¹ Zeynep Korkmaz, (1992), *age.*, s. 132.

⁵² Ahmet Topaloğlu, (1989), *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat), s. 91.

⁵³ Saadet Çağatay, (1948), “*Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları*”, *DTCF. Dergisi*, (Ankara: AÜ. DTCF. Yayınları), C. V, S. 1, s. 352-368.

⁵⁴ Faruk Kadri Timurtaş, (1981), *Eski Türkiye Türkçesi*, (İstanbul: Edebiyat Fak. Yayınları), s. 135.

isim-fiili; 3. -maq / -mek eylem ismi, masdar, infinitive; 4. Geniş zaman isim-fiili: -r, -ar / -er, -ur / -ür; 5. -mas / -mes; 6. -mış / -miş olmak üzere altı kısma ayırmakta ve bunlarla ilgili bilgiler vermektedir.⁵⁶

Haydar Ediskun, varlıkları niteledikleri ya da belirttikleri için sıfat; özne, nesne, tümleç olarak yan önerme kurdukları için de fiil gibi sayılan sözcüklere sıfat-fiil dendiğini, bunlara “ortaç” da denilebileceğini bildirir.⁵⁷ Bundan sonra da sıfat-fiilleri altı kısma ayırır ve bunları da “-en yapılı sıfat-fiiller, -r yapılı sıfat-fiiller, -ecek ve -esi yapılı sıfat-fiiller, -miş yapılı sıfat-fiiller, -dik yapılı sıfat-fiiller, -me yapılı sıfat-fiiller” başlıkları altında toplar.⁵⁸

Sıfat-fiillerle ilgili olarak, Tahsin Banguoğlu; “Sıfatfiiller, fiilin zamana bağlı olarak kavramını sıfatlaştıran bir şeklidir. Zaman anlatımı taşımaları yönünden adfiillerden ayrılırlar. Sıfatfiillerin hepsi lügatimizde sıfat ve ad olan pek çok kelime vermişlerdir.” açıklamasını yaptıktan sonra⁵⁹, sıfat-fiilleri; 1. Geçmiş zaman sıfatfiilleri; 2. Şimdiki zaman sıfatfiilleri; 3. Gelecek sıfatfiilleri şeklinde üç ana kısma ayırmaktadır.⁶⁰

“Türk Dil Bilgisi” adlı kitabında “partisip” terimiyle adlandırdığı sıfat-fiiller hakkında bilgiler veren Muharrem Ergin, onları, “Partisipler nesnelere hareket vasıflarını karşılayan fiil şekilleridir.”⁶¹ şeklinde tanımladıktan sonra, “Sıfat-fiiller hareket halinde bulunan nesnelere için kullanılan, hareket halindeki nesneyi ifade eden kelimelerdir. Onun için partisiplere fiillerin isim şekilleri, kısaca isim-fiil diyebiliriz.”⁶² şeklinde tanımlamıştır. Bu tanımlamanın ardından Batı Türkçesinde kullanılan sıfat-fiilleri teker teker açıklama yoluna gitmiştir.⁶³

Sıfat-fiiller, fiillerin geçici hareket isimlerini ifade etmektedirler. Sıfat-fiiller bir

⁵⁵ János Eckmann, (1962), “Çağataycada İsim-Fiiller”, TDAY Belleten 1962, (Ankara: TDK Yayınları), s. 51.

⁵⁶ a.e., s.51-60.

⁵⁷ Haydar Ediskun, (1992), Türk Dilbilgisi, (İstanbul: Remzi Kitabevi), s. 249.

⁵⁸ a.e., s 249-252.

⁵⁹ Tahsin Banguoğlu, (1998), Türkçenin Grameri, (Ankara: TDK Yayınları), s. 422.

⁶⁰ a.e., s. 423-427

⁶¹ Muharrem Ergin, (1993), Türk Dil Bilgisi, (İstanbul: Bayrak Yayınları), s. 315.

⁶² a.e., s. 315.

⁶³ a.e., s. 320-328.

tarafından fiillere, bir taraftan isimlere yaklaşırlar. Zaman ifadeleriyle fiillere yaklaşırlarken fiiller gibi şekil, zaman ve şahıs eklerini taşımazlar. Bunun aksine isimler gibi çekimlenir, isimlerin aldıkları iyelik, çokluk ve hal eklerini alırlar. Sıfat-fiiller hareket halindeki varlıklar için kullanılırlar. Bununla birlikte mana ve kullanımları itibarıyla sıfatlara yaklaşırlar. İşte bu yüzden de onlara *sıfat-fiil* denilir.

Sıfat-fiiller, fiillere getirilen sıfat-fiil ekleriyle yapılmaktadırlar. Sıfat-fiil ekleri bir yandan zaman ve hareket, öte yandan isim yapma fonksiyonları ile çekim eki ile yapım eki arasında bir yer tutan, fiilden isim yapma eklerine çok yaklaşan fiil işletme ekleridir.⁶⁴ Sıfat-fiillere getirilen bu ekler bazen kalıplaşarak kalıcı isimler yaparlar. O zaman bu sıfat-fiil ekleri yapım eklerine daha çok yaklaşmış olur.

Sıfat-fiilleri isme getirilen çekim eklerini alabilmekte, cümlede isimler gibi vazife görebilmektedirler. Onların şahsa bağlanmaları iyelik ekleriyle gerçekleşmektedir. Bunun yanında isim hal eklerini de alan sıfat-fiiller bazen bu eklerle sıfat-fiil eklerinin kalıplaşması sonucunda zarf-fiil görevini üstlenebilirler.

Sıfat-fiiller zaman ifadesi de taşımaktadırlar. Bu zaman ifadesi, onların varlıkların hareketlerini karşılamalarından kaynaklanmaktadır. Bu durum kimi sıfat-fiil ekinin şekil ve zaman eki durumuna geçmesine neden olmuştur. Pek çok şekil ve zaman ekinin kaynağı sıfat-fiil eklerine dayanmaktadır. Sıfat-fiil ekleri genel olarak , geniş zaman, gelecek zaman ve geçmiş zaman ifade etmektedirler.

Aslında birer sıfat-fiilken, kalıplaşma yoluyla kalıcı isim durumuna geçmiş kelimelerin sayısı oldukça fazladır.

1.1.2.Özbek Türkçesinde Kullanılan Sıfat-Fiiller

Özbek Türkçesinde önemli bir yere sahip olan sıfat-fiiller gerek yazı dilinde gerekse konuşma dilinde çokça kullanılmıştır.

⁶⁴ Muharrem Ergin, (1993), age., s. 315.

Özbek Türkçesinde “*sifetdaş*”⁶⁵ terimiyle ifade edilen sıfat-fiiller ile ilgili çok çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Sıfat-fiillerin ayrı bir kategoride, ayrı bir kelime türü olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirten dilciler olduğu gibi⁶⁶, onların isimle fiil arasında bir çeşit olduğu görüşünde olanlar da vardır.⁶⁷ Bütün bu görüşlerin yanında son yıllarda sıfat-fiiller hemen hemen bütün gramer kitaplarında “*fiillerin fonksional şekilleri*” alt başlığı altında anlatılmaktadır.⁶⁸

Türk dilinin tüm devrelerinde ve bölgelerinde olduğu gibi Özbek Türkçesindeki sıfat-fiiller de isme getirilen bütün çekim eklerini alabilmekte, cümlede isim gibi vazife görebilmektedirler. Bunun yanı sıra sıfat-fiil ekleri, fiillerin zaman çekimlerine de katkıda bulunmakta ve bazı şekil ve zaman eklerinin kaynağı olmaktadır.

Özbek Türkçesi grameri ile ilgili gerek Türkiye’de, gerekse Özbekistan’da yapılmış çalışmalar incelendiğinde sıfat-fiil eklerinin tasnifi ve sayısı ile ilgili farklılıklar olduğu göze çarpmaktadır. Volkan Coşkun, “*Özbek Türkçesi Grameri*” adlı incelemesinde sıfat-fiil eklerini herhangi bir tasnif yapmaksızın incelemiştir. İncelediği sıfat-fiil ekleri, *-ācāk*, *-(ā)digān/(y)digān/(ā)dirgān*, *(ā)yātgān*, *-gān/-kān/-қан*, *-gudek/-küdäk/-қudek*, *-ğusi/-güsi/-қusi/-küsi*, *-mās*, *-miş*, *-r/-är* ekleridir.⁶⁹

Rıdvan Öztürk yapmış olduğu “*Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*” adlı çalışmasında sıfat-fiileri, “*geçmiş zaman sıfat-fiilleri*”, “*geniş zaman sıfat-fiilleri*” ve “*gelecek zaman sıfat-fiilleri*” olmak üzere üç ana gruba ayırdıktan sonra geçmiş zaman sıfat-fiil ekleri arasında sadece *-miş* ekini almıştır. Geniş zaman sıfat-fiil ekleri arasında *-gān/-қан/-kān*, *-r/-är/-mās* eklerini dahil ettikten sonra, son grup olan gelecek zaman sıfat-fiil eklerini *-digān*, *-gu/-ğul/-gi* şeklinde sıralamıştır.⁷⁰

⁶⁵ E. Gulamov, (1954), *Fe’l, Hazirgi Zeman Özbek Tili Kursiden Metarialler*, (Taşkent), s. 15; R. Cumaniyazov, (1949), *Özbek Tilide Sifetdaş, Trudı instituta yazıka i literaturu im A. S. Puşkina*, (Taşkent), s. 103; M. Mirzayev, vd., (1970), *Özbek Tili*, (Taşkent), s.138.; U. Tursunov, (1992), *age.*, s. 351.

⁶⁶ R. Cumaniyazov, (1949), *age.*, s. 103-130.

⁶⁷ E. Gulamov, (1954) *age.*, s. 15.

⁶⁸ M. Mirzayev, vd., (1970), *age.*, s.138-144; U. Tursunov, vd., (1992), *age.*, s. 351-360.

⁶⁹ Volkan Coşkun, (2000), *age.*, s. 190-193.

⁷⁰ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 221-229.

Azim Hacıyev “*Fe’l*” adlı çalışmasında Özbek Türkçesindeki sıfat-fiil ekleri arasında en işlek olan ekin –*gän* eki olduğunu, gelecek zaman ile şimdiki zaman sıfat-fiil eklerinin de aslında –*gän* ekinin önüne bazı ekler getirilmesi suretiyle yapıldığını belirtmektedir.⁷¹

E. Gulamov “*Fe’l, Hazirgi Zeman Özbek Tili Kürsiden Metarialler*” adlı incelemesinde sıfat-fiil eklerini ifade ettikleri zaman ifadesine göre incelemiş; buna göre –*gän* ve –*r* / –*är* sıfat-fiil ekleriyle, –*r* / –*är* ekinin olumsuz şekli olan –*mäs* sıfat-fiil ekinin geniş zaman ifadesi taşıdığını, –*gusi* / –*güsi*, –*äcäk*, –*gan* ekinin gelişmiş şekilleri olan –*yätgän* ile –(ä) / (y)*digän* eklerinin gelecek zaman ifadesi taşıdığını belirtmiştir.⁷²

Yapılmış çalışmalarda ya zaman ifadesine göre, ya da sıfat-fiillerin işleklik derecesine göre bir sınıflandırma yapılmış olduğu dikkati çekmektedir.

Bu çalışmada Özbek Türkçesinde kullanılan sıfat-fiil ekleri, ifade ettikleri zaman ifadesine göre sınıflandırılmaya çalışılacaktır. Buna göre Özbek Türkçesindeki sıfat-fiil ekleri üç gruba ayrılabilir:

1. Geniş Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat-Fiiller

1.1. –*gän*, –*қан* / –*kän*

1.2. –*r*, –*är*

1.3. –*mäs*

1.4. –(ä)*yätgän*

1.5. –*guvçi* / –*güvçi*, –*guçi* / –*güçi*, –*uvçi* / –*üvçi*, –*vçi* eki

2. Gelecek Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat-Fiiller

2.1. –*ğu*, –*gü*, –*gi*

2.2. –*äcäk*

2.3. –(ä)*digän*, –(y)*digän*

⁷¹ A. Hacıyev, (1973), *Fe’l*, (Taşkent), s.170-173.

3. Geçmiş Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat-Fiiller

3.1. -miş

3.2. -gän, -қан / -kän

1.2. Zarf-Fiiller

Kısaca fiillerin zarf şekilleri diye tanımlanabilecek zarf-fiiller, Türk dilinin en eski dönemlerinden beri kullanıla gelmiştir. Sıfat-fiiller gibi zengin bir zarf-fiil sistemine sahip olan Türkçe’de zarf-fiiller, cümle kuruluşlarına sağlamlık ve sadelik kazandırdığı gibi, cümleye ifade kolaylığı ve zenginliği de sağlamaktadır.

Zarf-fiiller konusunda da sıfat-fiillerde olduğu gibi tanımlama, tasnif ve kavramın ifade edilmesi konularında çeşitli görüşler mevcuttur. “*Zarf-fiil, gerundium, bağ-fiil, ulaç*” gibi çeşitli şekillerde ifade edilen yapı, bu çalışmada Zeynep Korkmaz’ın “*Gramer Terimleri Sözlüğü*”⁷³nde ifade ettiği gibi “*zarf-fiil*” terimiyle ifade edilmeye çalışılacaktır.

Zarf-fiillerin adlandırılışı konusunda görüş ayrılıkları olduğu gibi terimin tanımı konusunda da araştırmacılar değişik görüşlere sahiptirler. Bunlar içerisinde *Tahsin Banguoğlu*, Türkçe’nin grameri ile ilgili yaptığı çalışmada “*zarffiiller*” şeklinde ifade ettiği bu kavramı “*filin zarf işleyişine girmek üzere aldığı özel şekillerdir*” şeklinde tanımlamaktadır.⁷⁴ Zarf-fiillerin sıfat-fiiller gibi iyelik eki alan ve almayan şekilleri olduğundan söz ettikten sonra bunları kendi aralarında altı bölüme ayırmakta ve tek tek incelemektedir:

1. Ulama zarffiilleri; 2. Hal zarffiilleri; 3. Karşıtlama zarf-fiilleri; 4. Zaman zarffiilleri; 5. Sebep zarffiilleri; 6. Karşılaştırma zarffiilleri.⁷⁵

Zeynep Korkmaz da “*Gramer Terimleri Sözlüğü*” çalışmasında zarf-fiillerle

⁷² E. Gulamov, *age.*, s. 16.

⁷³ Zeynep Korkmaz, (1992), *age.*, s. 178-179.

⁷⁴ Tahsin Banguoğlu, (1998), *age.*, s. 427.

⁷⁵ *ae.*, s. 428-440.

ilgili bir tanım yapmıştır. Bu tanıma göre zarf-fiil, “*cümlede yüklem anlamını çeşitli yönlerden etkileyen, fiilden bazı eklerle yapılmış, şahıs ve zaman belirtmeyen zarf görevindeki kelime*”dir.⁷⁶

Zarf-fiillerle ilgili açıklamalarda bulunan bir başka çalışma da Haydar Ediskun’a aittir. Burada, “*Fiilimsiler*” kısmında ele alınan zarf-fiiller “*bağ-fiiller (ulaçlar)*” şeklinde ifade yoluna gidilmiş ve şu şekilde tanımlanmıştır: “*Bağ-fiiller, bir yandan bileşik cümlede iki cümlecigi bağladıklar için bağlaç, öbür yandan da özne, nesne, tümleç aldıkları için fiil olan kelimelerdir. Bağ-fiillere ulaç da denir.*”⁷⁷ Bundan sonra yazar zarf-fiiller arasında bir sınıflandırma yaparak onları kendi içinde altı gruba ayırmıştır:

1. Bağlama ulaçları; 2. Durum ulaçları; 3. Zaman ulaçları; 4. Neden ulaçları; 5. Kıyaslama ulaçları; 6. Bedel ulaçları.⁷⁸

Muharrem Ergin, “*Türk Dil Bilgisi*” adlı eserinde “*gerundiumlar*” olarak ifade ettiği zarf-fiillerle ilgili şu açıklamalarda bulunmaktadır: “*Gerundiumlar hareket hali ifade eden fiil şekilleridir. Bunlar ne fiil çekimleri gibi şekle, zamana ve şahsa bağlanmış bir hareket, ne partisipler gibi nesne ifade ederler.*”⁷⁹ dedikten sonra, “*Gerundiumlar şahsa ve zamana bağlanmayan mücerret bir hareket hali karşılarlar. Hal ve durum karşılayan kelimelere zarf diyoruz. Şu halde gerundiumlar fiillerin zarf şekilleridir.*”⁸⁰ fikrini savunmuştur. Ergin, zarf-fiillerin sıfat-fiillerden çok farklı olarak isim değil, fiil olan kelimeler olduğunu belirtmekte ve onların isim çekim ve işletme eklerini almadıklarından bahsetmektedir.⁸¹ Yazar bundan sonra Batı Türkçesinde kullanılan zarf-fiil eklerini tek tek açıklama yoluna gitmiştir.⁸²

Faruk Kadri Timurtaş, “*gerundium*” terimiyle karşıladığı zarf-fiilleri, fiillerin zarf şekilleri olarak vermiş ve Muharrem Ergin gibi bunların tasrif edilemeyeceğini vurgulamıştır. Ayrıca; “*Gerundium sayılabilecek eklerden bir kısmı birleşiktir. Partisip*

⁷⁶ Zeynep Korkmaz, (1992), *age.*, s. 178.

⁷⁷ Haydar Ediskun, (1992), *age.*, s. 252.

⁷⁸ *ae.*, s. 252-272.

⁷⁹ Muharrem Ergin, (1993), *age.*, s.319.

⁸⁰ *ae.*, s.319.

⁸¹ *ay.*

eklerinin genişlemesiyle meydana gelenler de vardır.”⁸³ diyen Timurtaş bunları hal, zaman ve bağlama olmak üzere üç grupta incelemiştir.

J. Eckmann da “*gerundium*” olarak ifade ettiği zarf-fiiller hakkında şunları söylemektedir: “*Gerundium, bir fiilin bildirdiği hareketi, bir zarf-fiil şeklinde ifade eder. Bir fiil olarak, fâil, nesne ve zarf niteleyicileri alabilir. Şiir dışında, bir cümlelin fiili olarak kullanılmaz.*”⁸⁴ Eckmann eserinde zarf-fiiller hakkında bu açıklamaları yaptıktan sonra Çağatay Türkçesinde kullanılan zarf-fiil eklerini herhangi bir tasnife gitmeksizin açıklamaktadır.⁸⁵

Mustafa Öner, “*-matı / meti Gerundiyumu Hakkında*” adlı makalesinde zarf-fiili “*Türkçe gramerde, bir şahsın, bir hareketi yaparken, o hareketi yapmak için başvurduğu, ikinci derecedeki bir hareketi karşılayan, asıl harekete yardım eden hal fiili*” şeklinde tanımlamakta ve bu yapıyı ‘*gerundiyum*’ terimiyle karşılamaktadır.⁸⁶ Ayrıca Öner bu makalesinde zarf-fiilin değişik ifade şekillerini vermekte ve kendilerinin neden “*gerundiyum*” terimini kullandıklarını anlatmaktadır.⁸⁷

E. Gulamov ise zarf-fiilleri “*şahıs, sayı ve zamanla çekimlenemeyen ve hem fiil hem de zarf özelliklerine sahip kelimelerdir.*” şeklinde tanımladıktan sonra zarf-fiilleri başlıca iki grupta incelemiştir.⁸⁸

Zarf-fiillerin Türkçe’de iki temel görevi vardır. Bunlar, cümlede tek başlarına zarf oluşturmak ve yardımcı fiillerin önüne gelerek birleşik fiiller yapmaktır. Bu görevleri yerine getirirken fiil kök ve gövdelerine zarf-fiil eklerini almaktadırlar. M. Ergin’in de belirttiği gibi, zarf-fiiller aslında birleşik fiillerde de kendilerinden sonra gelen yardımcı fiilin zarfı durumundadırlar. Fakat yardımcı fiil asıl manayı taşımadığı için zarflıkları kaybolmuş ve asıl fiilin yardımcı fiile bağlanmak için girdiği şekil

⁸² Muharrem Ergin, (1993), *age.*, s.320-328.

⁸³ F. Kadri Timurtaş, (1981), *age.*, s. 137.

⁸⁴ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 104.

⁸⁵ *ae.*, s. 104-112.

⁸⁶ Mustafa Öner, (1999), “*-matı / -meti Gerundiyumu Hakkında*”, III. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996, (Ankara: TDK Yayınları), s. 833.

⁸⁷ *ay.*

⁸⁸ E. Gulamov, (1954) *age.*, s. 462.

durumunu almışlardır.⁸⁹

Zeynep Korkmaz'ın "Türkçedeki -araç / -erek Zarf-Fiili (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine" adlı makalesinde belirttiğine göre; "zarf-fiiller ya -u / -ü, -ı / -i, -a / -e; -p, -uban / -üben; -n vb. özel eklerle, yahut da isim soyundan kelimelere ve sıfat-fiillere belirli isim çekim ekleri veya ek niteliğinde edatlar getirilerek türetilmektedirler."⁹⁰ Yine aynı makalede Korkmaz'ın belirttiği üzere, "gerek isim çekim ekleri, gerek edatlar ve ekleşmiş olan edatlar, çoklukla eklendikleri isimler ile fiiller arasında bağlantı kurduklarından, cümle içinde bağlı oldukları fiilin zarfı konumundadırlar. Bu bakımdan dil, isim çekim ekleri ile, kısmen veya büsbütün ekleşmiş olan edatlar içinde zarf-fiil türetiminde elverişli olanlardan gerektiği kadar yararlı gelmiştir."⁹¹

Zarf-fiiller genel itibarıyla sıfat-fiiller gibi çekimli birer fiil durumuna geçen yapılar değildir. Ancak, bu durum Türkçe'nin bazı lehçe ve şivelerinde değişiklikler arz etmektedir. Mesela -p zarf-fiil eki Türkiye Türkçesi dışında Türk Dili coğrafyasının hemen hemen her yerinde öğrenilen geçmiş zaman eki olarak kullanılmaktadır.

Zarf-fiilin zamanı, onun başka fiille ifade edilen hareketle olan ilişkisini bildirir: *gülüp söyledim, gülüp söyledin, gülüp söyledi* gibi. Demek ki, zarf-fiilde de kısmen "zamana aitlik" özelliği vardır. Ancak, fiillerdeki zaman tasavvuru mutlak olduğu halde zarf-fiildeki zaman sınırlıdır.⁹²

Aslında zarf-fiil iken kalıplaşma yoluyla isim veya edat durumuna geçen kelimelerin sayısı, sıfat-fiillerdeki kadar fazla olmasa da mevcuttur.

1.2.1.Özbek Türkçesinde Kullanılan Zarf-Fiiller

Türk Dili'nin tüm lehçe ve şivelerinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de çok

⁸⁹ Muharrem Ergin, (1993), *age.*, s.320.

⁹⁰ Zeynep Korkmaz, (1995), "Türkçedeki -araç / -erek Zarf-Fiili (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I.*, (Ankara: TDK Yayınları), s.129.

⁹¹ *a.m.*, s.129.

⁹² E. Gulamov, (1954) *age.*, s. 463.

önemli bir yere sahip olan zarf-fiiller, bu lehçenin gerek yazı dilinde, gerekse konuşma dilinde sıklıkla kullanılmış ve Özbek Türkçesinin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur.

Zarf-fiiller, Özbek Türkçesinde “*ravişdâş*” terimiyle karşılanmaktadır.⁹³ Özbek Türkçesi hakkında yapılmış çalışmaların birçoğunda zarf-fiillerin temel anlamda iki görevi olduğundan bahsedilmektedir. Bunlardan birincisi fiil kök ve gövdelerine zarf-fiil ekleri getirilerek cümlede tek başlarına zarf görevinde kullanılan zarf-fiiller yapmakken; diğer görevi de yardımcı fiillerin önüne gelerek birleşik fiiller oluşturmaktır.⁹⁴

Özbek Türkçesindeki zarf-fiiller birleşik cümle teşekkülünde ikinci dereceden yüklem görevinde kullanılarak, temel cümlelerin yüklemi aracılığıyla ifade bulan temel hareketinin yapıma şeklini, sebebini, zamanını ve şartını gösterirler.⁹⁵

Özbek Türkçesindeki zarf-fiiller de diğer lehçe ve şivelerde olduğu gibi çoğu zaman isme getirilen işletme eklerini almazlar, çekimli birer fiil durumuna geçmeleri de çok nadirdir.

Daha çok sıfatlara ve isimlere getirilen “*-rağ / -râk*” karşılaştırma ve derecelendirme ekiyle son çekim edatlarından “*dây*”, Özbek Türkçesinde zarf-fiillere de getirilebilmektedir.

Zarf-fiilin zarfa yakınlığı sonucunda bazen bunlar arasındaki semantik fark ve gramatik özellikler kaybolur ve zarf-fiiller yavaş yavaş zarfa doğru bir geçiş yapar.⁹⁶ Bu durum da, zarf-fiil yapılarının zamanla kalıplaşmasından kaynaklanmaktadır.

Özbek Türkçesinde kullanılan zarf-fiil eklerinin bir kısmı ufak birtakım değişikliklerle Eski Türkçe döneminden beri kullanıla gelen zarf-fiil ekleriyle (*-â / -y, -b, -bân, -gâli, -kâli, -kâli, -mäy / -mäyin, -kân, -günçä, -künçä, -kunçä*); diğer bir kısmı da Çağatay Türkçesinde ekleşmeye başlamış ancak bu lehçede tam bir zarf-fiil eki

⁹³ E. Gulamov, (1954) *age.*, s. 462; M. Mirzayev, vd., (1970), *age.*, s.146; U. Tursunov, vd., (1992), *age.*, s. 362; A. Hacıyev, (1973), *age.*, s.180.

⁹⁴ E. Gulamov, (1954) *age.*, s. 462.

⁹⁵ *ae.*, s. 463.

⁹⁶ *ae.*, s. 463.

konumuna geçmiş olan eklerdir.(-gäni, -käni, -kanı, -gäç; -käch, -kaç, -ärâç, -ärdä, -mäsdän, -gänçä, -känçä, -kançä, -gändä, -kändä, -kandä, -gängä, -kängä, -kangä)

Özbek Türkçesiyle ilgili yapılmış olan gramer çalışmaları incelendiğinde sıfat-fiillerde olduğu gibi, zarf-fiillerin sayısı ve tasnifiyle ilgili farklılıklar mevcuttur. E. Gulamov'a göre zarf-fiiller yapılarına göre iki gruba ayrılır: Birinci gruba -b, -ib ve -ä, -y ekleri aracılığıyla yapılan zarf-fiiller; ikinci gruba -gali, -gunçä, -gäç ekleri aracılığıyla yapılan zarf-fiiller girmektedir.⁹⁷

Volkan Coşkun, Özbek Türkçesiyle ilgili yapmış olduğu çalışmada zarf-fiil eklerini "Asıl Zarf-Fiil Ekleri" ve "Zarf-Fiil Fonksiyonundaki Birleşik Şekiller" şeklinde iki gruba ayırdıktan sonra "Asıl Zarf-Fiil Ekleri" içine -ä / -y, -ärâç, -b, -bän, -gäç / -käch / -kaç, -gäli / -käli / -kali, -gäni / -käni / -kanı, -kän ve -mäy(in) eklerini alırken; "Zarf-Fiil Fonksiyonundaki Birleşik Şekiller" in içine de -ärdä, -gänçä / -känçä / -kançä, -gändä / -kändä / -kandä, -gängä / kängä / -kangä, -günçä / -künçä / -kunçä, -gän säri / -kän säri / -kan säri; -gäni säyin ve -mäsdän eklerini dahil etmektedir.⁹⁸

A. Hacıyev, yaptığı çalışmada zarf-fiil eklerini herhangi bir tasnif yapmaksızın -b ve onun olumsuz şekilleri olan -mäy, -mäsdän ile -ä / -y, -gäç / -käch / -kaç, -günçä / -künçä / -kunçä, -gäni / -käni / -kanı ve -gäli / -käli / -kali şeklinde sıralamış ve tek tek açıklama yoluna gitmiştir.⁹⁹

Rıdvan Öztürk de yapmış olduğu incelemede, Özbek Türkçesinde kullanılan zarf-fiilleri "Zarf-Fiil Ekleriyle Meydana Gelen Zarf-fiiller" ve "Sıfat-fiil Ekleriyle Hal Eklerinin Birleşmesinden Doğan Zarf-Fiiller" olarak gruplandırmış ve "Zarf-Fiil Ekleriyle Meydana Gelen Zarf-Fiiller" kısmında -ä / -y, -gäç / -käch / -kaç, -gäni / -käni / -kanı; -gäli / -käli / -kali, -günçä / -künçä / -kunçä, -mäy / -mäyin, -b / -bän ve -kän eklerini incelerken; "Sıfat-fiil Ekleriyle Hal Eklerinin Birleşmesinden Doğan Zarf-Fiiller" kısmında ise, -ärdä, -ärgä / -urgä, -mäsdän, -gänçä / -gänçä / -gänimçä, -gändä / -gänimdä ve -gängä / kängä / -kangä eklerini ele almıştır.¹⁰⁰

⁹⁷ E. Gulamov, (1954) age., s. 464.

⁹⁸ Volkan Coşkun, (2000), age., s. 193-200.

⁹⁹ A. Hacıyev, (1973), age., s. 180-183.

¹⁰⁰ Rıdvan Öztürk, (1997), age., s.229-242.

Bu çalışmada zarf-fiil ekleri, “*Basit Zarf-Fiil Ekleri*” ve “*Kalıplaşmış veya Birleşik Zarf-Fiil Ekleri*” olmak üzere iki ana grupta toplanacaktır:

1. Basit Zarf-Fiil Ekleri

1.1 –ä / -y

1.2. -b

2. Kalıplaşmış veya Birleşik Zarf-Fiil Ekleri

2.1. –bân

2.2. -gäli, -kâli, -qali

2.3. -gäni, -kâni, -qani

2.4. -gäç; -kâç, -qaç

2.5. –mäy / -mäyin

2.6. -ärâq

2.7. –kân

2.8. -ärdä

2.9. -mäsdän

2.10. -gänçä, -känçä, -qançä

2.11. -gändä, -kändä, -qandä

2.12. -gängä, -kängä, -qangä

2.13. -günçä, -künçä, -qunçä

II. BÖLÜM

1. ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ SIFAT-FİİL EKLERİ

1.1. Geniş Zaman İfadeli Sıfat-Fiiller

1.1.1.-gän , -қан / -kän

Geniş zaman ifadesi taşıyan en önemli sıfat-fiil eklerinden biri –gän , -қан / -kän ekidir. Bu ek, Eski Türkçe döneminde pek yaygın olarak kullanılsa da,¹⁰¹ Orta Türkçe döneminden itibaren bütün Türk lehçe ve şivelerinde yaygın olarak kullanıla gelen bir sıfat-fiil ekidir.

1.1.1.1. Ekin Yapısı

-gan / -gen ekinin yapısını izah etmeye çalışan W. Bang, ekin –gän / -gen < -ig / -ig fiilden isim yapma eki –an / -en unsurlarından ibaret olduğunu, bu şeklin de –ağan / -egen (–a-gän / -e-gen) yapısına benzediğini ve zamanla kısalarak bu şekle geçtiğini belirtmektedir.¹⁰² Ramstedt, ekin –gän / -gen < -ga ile –n geçmiş zaman partisipinin birleşmesi şeklinde açıklarken¹⁰³; C. Brockelmann, –gän / -gen’in Oğuz diyalektlerinde –ğ / -g seslerinin düşmesi sonucu –an / -en şekline dönüştüğünü, diğer diyalektlerde ise benzeşme sonucu ekin -қан / -ken şeklinde ortaya çıktığını, yan yana bulunan çift konsonlardan birinin düşmesi sonucu ekin –an / -en şeklini aldığını (çıķgan > çıķқан > çıkan) belirtmiştir.¹⁰⁴ Kemal Eraslan ise, ilk iki izahta eklerin önceleri sıfat cinsinden kelimeler teşkil ettiği halde sonradan sıfat-fiil ekleri haline dönüştüklerinin iddia edildiğini fakat bu görüşün tutarlı olmadığını; Brockelmann’ın iddiasında ise, Eski Türkçe’den beri işlek olan –n fiilden isim yapma ekini, –gän / -gen sıfat-fiil eki

¹⁰¹ Kemal Eraslan, (1980), *age.*, s. 27.

¹⁰² *ae.*, s. 38.

¹⁰³ *ay.*

¹⁰⁴ *ay.*

içerisinde aramanın Türk dili hakkındaki bilgilere ters düştüğünü söylemektedir.¹⁰⁵

Ek Eski Türkçe döneminde daha ziyade kalıcı isimler yapma fonksiyonuyla karşımıza çıkmaktadır. Annemaire Von Gabain “*Eski Türkçe'nin Grameri*” adlı eserinde bu eke sıfat-fiil ekleri bölümünde değil, fiilden isim yapma ekleri kısmında vermektedir.¹⁰⁶ Ayrıca yine aynı eserde Eski Türkçe dönemine ait metinler kısmında, içinde –gan sıfat-fiil ekinin geçtiği bir şiiri verirken “*İlk iki şiir alışılmamış şekilde yeni olmalıdır. Bunlar Turfan yazmalarında mevcut olmayan (-za, -gan) şekillerini ve Arapça bir kelime ihtiva ediyorlar.*” diyerek –gan şeklini alışılmamış olarak değerlendirmektedir.¹⁰⁷ Kemal Eraslan da “*Eski Türkçe'de İsim Fiiller*” adlı eserinde ekin kullanım alanıyla ilgili geniş bilgi vererek ek hakkında “*Geniş zaman ifadesi taşıyan ve bilhassa Eski Türkçe'den sonra bütün lehçe ve şivelerde yaygın olarak kullanılan isim-fiil ekidir.*” diyerek ekin Eski Türkçe döneminden sonra yaygınlaştığını belirtmektedir.¹⁰⁸ –gān, -қан / -kān sıfat-fiil eki, Karahanlı, Harezm, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesinde geniş zaman ifadesiyle kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinden itibaren kullanım alanı daha da genişleyen ek, şahıs ekleri de alarak zaman eki durumuna geçmiştir. –gan / -gen eki Çağatay sahasında artık geçmiş zaman ifadesi taşımaya başlamıştır.

Bu sıfat-fiil eki geniş zaman, şimdiki zaman ve geçmiş zaman ifadeleriyle kullanılmaktadır. Zaman ifadesinin yanı sıra hareket ve durum ifadesi de göstermektedir.

Ek Eski Türkçe döneminde –gān / -gan¹⁰⁹, Karahanlı Türkçesinde –gan / -gen¹¹⁰, Harezm Türkçesinde –gan / -gān, -kan¹¹¹, Çağatay Türkçesi döneminde ise büyük ölçüde ünsüz uyumuna bağlı olarak –gān / -gen, -қан / -ken¹¹² şeklinde kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesi'nde eke –gan / -gen, -қан / -ken şekillerinde rastlanmaktadır.¹¹³ Batı Türkçesine geçerken ekin başında bulunan –ğ / -g seslerinin düşer ve ek, -an / -en halini

¹⁰⁵ Kemal Eraslan, (1980), *age.*, s. 38.

¹⁰⁶ A. Von Gabain, (1995), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev.) Mehmet Akalın, (Ankara: TDK Yayınları), s. 52.

¹⁰⁷ A. Von Gabain, (1995), *age.*, s. 52.

¹⁰⁸ Kemal Eraslan, (1980), *age.*, s. 90

¹⁰⁹ Talat Tekin, (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Simurg Yayınları), s. 171.

¹¹⁰ Necmettin Hacıeminoğlu, (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, (Ankara:TDK Yayınları), s.167-168.

¹¹¹ Aysu Ata, (2002), *Harezm-Altınordu Türkçesi*, (İstanbul: Simurg Yayınları), s.88.

¹¹² János Eckmann, (2003), *age.*, s.99.

alır.¹¹⁴ Bu kullanım Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlıca, Azeri Türkçesi, Türkmençe, Kırım Osmanlıcası'nda ve Türkiye Türkçesinde bu şekliyle kullanılmıştır.¹¹⁵

Doğu Türkçesinde, bilhassa Çağatay Türkçesi ve onun devamı sayılan Özbek Türkçesinde ünsüz uyumuna bağlanarak –gän ,–қан / –kän olarak üç ayrı şekilde kullanılmıştır.

–gän ,–қан / –kän sıfat-fiil eki, Özbek Türkçesinde en geniş kullanım alanı olan sıfat-fiil eklerindedir. Ek, çoğunlukla –gan şeklinde, fakat sonu –k veya –g ile biten fiil tabanlarına –kan; –q veya –ğ ile biten fiil tabanlarına ise -қан olarak getirilir: *ek-gän > ekkän, teg-gän > tekkän; tuğ-gän > tuqqan, yaq-gän > yaqqan* gibi.

“*Cänggählerdä cän bergän bábâlerni unutmäng.*” “Savaş meydanlarında can veren ataları, unutmayın.” (D, 6/1)

“*Bulâqlärdän aqqan suv*” “Çeşmelerden akan su” (ÜK, 74/ 19)

“*Ottiz üstinigä tekkän yaşim.*” “Otuz(un) üstüne çıkan yaşım” (ÜK, 165/18)

1.1.1.2. Ekin Kullanılışı

1.1.1.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

Özbek Türkçesinde çok yaygın bir kullanılışa sahip olan –gän ,–қан / –kän sıfat-fiil eki fiil kök veya gövdelerine doğrudan getirilerek kullanılmaktadır.

“*Özbekistän deb ütälgän mukäddäs hudud*” “Özbekistan diye adlandırılan kutsal sınır” (D, 10/5)

“*Vicdändän äyri kalgän fursätdä*” “Vicdandan ayrı kaldığı zamanda” (D, 12/17)

“*Haräb bolgän hanädanni bütlämäqqa kirişdingiz.*” “Harap olan aileyi birleştirmeye giriştiniz.” (D, 15/16)

¹¹³ Ali Fehmi Karamanhoğlu, (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, (Ankara: TDK Yayınları), s. 142.

¹¹⁴ Gürer Gülsevin, (1997), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, (Ankara: TDK Yayınları), s.124.

¹¹⁵ Kemal Eraslan, (1980), *age.*, s. 78.

“Mälämätgä yoluqadi elgä “birlaş” degün insân.” “Sıkıntıya uğradı halka “birleş” diyen insan.” (D, 16/14)

“Hilâl kâşing tün uhlägän belänçäkdir.” “Hilal kaşın gece uyuklayan beşiktir.” (UK, 50/1)

“Güllärdän güllärgä kongän kápäläk” “Çiçeklerden çiçeklere konan kelebek.” (ÜK, 5/19)

“Soqmâk boylâb bâsilgän / İzlär endi yoqâlgän.” “Patika boyunca basılan / İzler artık yok olmuş.” (ÜK, 10/9)

“Köprâk bundäy mehmânälär içkäri-taşkari hävlining taşkârisigä, köçädän kiräbergändä cäyläşgän köndäläng üydän ibârät bolgän.” “Böyle misafirhaneler iç-dış avlunun daha çok dış tarafına, sokaktan giriverildiğinde kurulan enlemesine evden ibarettir.” (ÖU, 72/20)

1.1.1.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılışı

-gän ,-қан / -kän sıfat-fiil ekine, isimlere getirilen iyelik, çokluk ve hal ekleri getirilebilmektedir.

“Ölgäningdän song häm heç kim eslämäş.” “Öldükten sonra da hiç kimse hatırlamaz.” (D, 14/24)

“Bähâr”ning kızläri raqs etgäningdä şoh.” “Bahar”ın kızları raks ettiğinde şuh.” (ÜK, 48/1)

“Yürägingni sıkar ming bittä sävâl, / Dost deb bilgäningning ädävâtläri.” “Yüreğini sıkar bin bir soru, / Dost diye bildiğinin düşmanlıkları”(D, 45/6)

“Kolgä älämän kalâm köçämdän ötgäningdä” “Ele alırım kalem, sokağımdan geçtiğinde” (ÜK, 113/9)

“Äfgän tuprağını bâsgänidä yäv.” “Afgan toprağını düşman bastığında” (D, 27/14)

“Päydä bolgänidä zämin vä zämân” “Zemin ve zaman oluştuğunda” (D, 40/1)

“Pâdşâh degänlâri künü tün bedâr” “Padişah dedikleri gece gündüz uykusuz”
(D, 18/13)

“ ‘Kız çıkargängü kırk yıl tegmä’, deyişädi.” “ ‘Kız evlendirene kırk yıl dokunma’, derler.” (ÖU, 119/28)

“Ögänlärni yäd etmäk kalgändir şeriätän.” “Ölenleri yad etmek şeriatten kalmıştır.” (D, 6/9)

“Sämädä yulduzlär bolgäniçä cäm.” “Gökte yıldızlar toplanınca.” (ÜK, 89/14)

“Ketgänlär heç kaytib kelmäydi.” “Gidenler hiç dönüp gelmez.” (D, 22/3)

1.1.1.2.3. Ekin İsimden İsim Yapma Ekleriyle Kullanılması

Bu sıfat-fiil ekine isimden isim yapan -lık / -lik eki gelerek kelimeler oluşturulmaktadır. Bu ekle birlikte kullanıldığında bir birleşik fiil ismi gibi vazife görürler.¹¹⁶ Mesela, *täniş-* ‘tanış-’, *täniş-kän* ‘tanışan, tanışmış olan’, *täniş-kän-lik* ‘geçmişte meydana gelen tanışma’ = ‘tanışmış olmaklık’.¹¹⁷

“Kiçik çillä yigirmä küngäçä, bäläning änäsi, enägäsi, mämäsüdän (dâyä) böläk yänigä, çillälik bolgänligi üçün heç kim kiritimäydi.” “Çocuk kırkının yirmi gününe kadar, çocuğun anası, anneciği ve (ebesinden) başka yanına, kırk günlük olduğu için hiç kimseyi sokmazlar.” (ÖU, 6/9)

“İslâmdän äldingi dövrlärdä vucudgä kelgän Zärätüşträ, Avestä, Ahurä Mäzdä dövridä äläv uluğ küçning, ilâhiy mänbä sifätidä ilâhiyläştirilgänligi beciz emas.” “İslamiyet’ten önceki devirlerde meydana gelen Zaratuştra, Avesta, Ahura Mazda döneminde ateşin ulu gücünün, ilahi kaynak özelliğinde ilahileştirilmiş olması sebepsiz değil.” (ÖU, 85/21)

¹¹⁶ Stefan Wurm, (2001), agm. , s. 399-400.

¹¹⁷ ay.

1.1.1.2.4. Ekin Edatlarla Kullanılması

–gän ,-қан / -kän sıfat-fiil eki, Eski Türkçe'den beri kullanıla gelen –däy / -dey, -dek (<teg) benzetme edatıyla birleşerek –gändäy / -gändek ‘-e kadar, -mış / -dı gibi’ anlamlarındaki yapıyı oluşturur.¹¹⁸

“Üç oğligä köz tutgändäy.” “Üç oğluna göz dikmiş gibi.” (ÜK, 6/23)

“Pişirlädi, fâtihä oğgändäy mâzârgä.” “Fısıldadı, fatiha okur gibi mezara.” (KT, 9/27)

“Devlär kutulgändek sülâyman ölib, / Betizgin tuyğulär här yân yügürgäy.”
“Devler kurtulana kadar Süleyman ölüp, / Dizginlenmeyen duygular her yana yürüyecek.” (D, 11/17)

“Ortä Ásiyâ mıntaşidä häli äytgänimizdek, islâmdän âldin häm bu âdät mâvçud bolsä-dä, islâm dini, äräblärning kirib kelişi bilän yänädä kat'irâk kânunlaştırıldı.” “Orta Asya bölgesinde biraz önce söylediğimiz gibi, bu adet İslamiyetten önce de yaşamasına rağmen, İslam dini, Araplar'ın buraya gelmesi ile daha da kesin olarak kanunlaştırıldı.” (ÖU, 17/20)

Özbek Türkçesinde –gän ,-қан / -kän sıfat-fiil ekiyle edatların birleşmesinden oluşmuş yapılar, yazı dilinde sıkça kullanılmaktadır. Ancak bunlar genellikle bulunma hali ekiyle birlikte kullanılan –gän ekiyle yapılmaktadır. Bu edatlar arasında “song, keyin, üçün” en çok kullanılanlarıdır.

“İyläb, pişirilgän ‘hämâm’ bir äz kurtılğän keyin, u öz vâzifäsigä mâslänib, ‘eşiği açilädi’, song ehtiyârlık bilän bu hâm ‘binâ’ning içidän tuprâğı âlinä başlâydi.”
“Ezilip pişirilen ‘hamam’ biraz kurutulduktan sonra o kendi görevine uydurulup ‘kapısı açılır’, sonra tecrübeyle bu yeni ‘bina’nın içinden toprağı alınmaya başlanır.” (ÖU, 25/2)

“Bu bârädä mâşk kılğän yaşlär şu şârtni bâcärgänlärinä song nävbätdägi sâbâkka ötilgän.” “Bu defa da ders çalışan gençler bu şartı yerine getirdikten sonra

sıradaki derse geçilir.” (ÖU, 38/20)

1.1.1.2.5. Ekin Tekrar Gruplarıyla Kullanılışı

Özbek Türkçesinde –gän ,-қан / -kän sıfat-fiil eki, cümlede ikilemeler de yapmaktadır.

“Pälvänniñ özi esä gærçi Hümârhanimni sevib älgän bolsä häm, ungä köçäküyde bolgän gäplärni, körgän-keçirgänlärini, yürägidägi dârd, äläm, maqsädlärini deyärli äytmäş.” “Pehlivanın kendisi ise, gerçi Humar hanımı sevip almış olsa da, onun hakkında köşe bucakta söylenen sözleri, görüp geçirdiklerini, yüreğindeki dert, elem, isteklerini mümkün olduğunca söylemez.” (BTUT, 13/5)

1.1.1.3. Ekin Fonksiyonları

1.1.1.3.1. Ekin Sıfat-Fiil Yapma Fonksiyonu

–gän ,-қан / -kän sıfat-fiil eki, Özbek Türkçesinde geniş zaman ifadesi taşıyan sıfat-fiiller yapmaktadır.

“Vicir-vicir qoşıq äytgän kaldırğaç” “Cıvıl-cıvıl şarkı söyleyen kırlangıç” (UK, 89/17)

“Tünläri pärlägän yulduzlär emäs.” “Geceleri parlayan yıldızlar değil.” (UK, 4/21)

“İçgändä tãmağımdä kãlgän süting.” “İçtiğimde boğazımda kalan sütün.” (ÜK, 25/24)

“Siyänmgä saçilgän / Sim-siyäh saçläring sening” “Sineme saçılan / Simsiyah saçların senin.” (UK, 42/19)

“Yürgändä kãrdä kãlgän izläring cãngä tutäş / Yãşlikdä sevdim degän sözläring cãngä tutäş.” “Yürürken karda kalan izlerin cana bağlı / Gençlikte sevdim diyen sözlerin cana bağlı.” (ÜK, 63/13, 14)

¹¹⁸ E. Gulamov, (1954), age.,s. 32.

“*Arāl bukün qoş siynādän äyrä tüşgän nātävân gödäkdäk färäd çekäyätir.*”
“Aral bugün iki göğüsten ayrı düşen kimsesiz bir bebek gibi feryat etmektedir.” (UK, 97/4)

“*Ötib ketgän tolqnlär izi.*” “Kaybolup giden dalgaların izi.” (UK, 18/24)

“*Här äynä kötürgän İskändär bolib.*” “Her ayna taşıyan İskender olmuş.” (D, 18/3)

“*Kimdir öz pädärin bir pulgä sätgän*” “Kimdir kendi babasını bir pula satan”
(D, 19/15)

“*Musibätgä sätilgän ölkä.*” “Kötülüğe satılan ülke.” (UK, 20/1)

“*Bulâqläri kätilgän ölkä.*” “Kaynakları kurutulan ülke.” (UK, 20/15)

“*Tärdän quyulgän küy mädh etgäç yârni.*” “Târ¹¹⁹ dan dökülen şarkı methedince sevgiliyi.” (ÜK, 32/1)

“*Tolin äyning süzgün bâkkan çağı*” “Dolunayın süzgün bakan çağı” (KT, 17/1)

Bu sıfat-fiil eki, cümlede geçmiş zaman fonksiyonunu taşıyan sıfat-fiiller yapmaktadır (Bk. 1.3.2. –gän, –қан / –kän sıfat-fiil eki)

–gän, –қан / –kän sıfat-fiil eki aktif fiilleri anlamca pasif yapmaktadır.¹²⁰ Aşağıda verilecek örneklerde de görüleceği üzere fiiller normalde aktif durumdayken –gän ekini aldıktan sonra pasifleşirler.

“*Bu yoldä yurgändä şäydäyi insân, / Ertägäçä olmäy deb, sürgän häyâl.*” “Bu yolda yürüdüğünde çılgin insan / Yarın olmaz diye, kurulan hayal.” (ÜK, 127/12)

“*Qalb degän istehkâm päsbaşsız bolgäç*” “Kalp denen kuvvet, bekçisiz kalınca”
(D, 11/19)

¹¹⁹ Bir çeşit çalgı.

¹²⁰ E. Gulamov, (1954), age.,s. 34.

1.1.1.3.2. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi

Özbek Türkçesinde de tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi birçok fiil çekiminin kökeni sıfat-fiillere dayanmaktadır. –gän , -қан / -kän sıfat-fiil ekini almış kelimeler de bazen şahıs eklerini alarak çekimli birer fiil durumuna geçebilirler. Bu ekin taşıdığı zaman ifadesi ise, cümledeki anlamına göre geniş zaman veya geçmiş zaman olarak değişmektedir.

Teklik:

kel-gän-män 'gelmişim / gelirim'

kel-gän-sän 'gelmişsin / gelirsin'

kel-gän 'gelmiş / gelir'

Cokluk:

kel-gän-miz 'gelmişsiz/geliriz'

kel-gän-siz 'gelmişsiniz / gelirsiniz'

kel-gän-lär 'gelmişler / gelirler'¹²¹

"Bu küylärni Färğänäning Märğülänidä eşitgänmän." "Bu ezgileri Fergana'nın Märğulasında işittim." (ÖK, 215/21)

"İymän nuri dâim âkıb turgän kâningizdä." "İman nuru daima akıp durur kanınızda." (D, 15/13)

"İlk şe'rim yâzgândim yulduzgä bâkıb." "İlk şiirimi yazmıştım yıldızlara bakıp." (D, 52/10)

"Sährâ kıyâfäsi özgärib ketgän." "Çöl kıyafeti değişivermiş." (UK, 11/9)

"Lekin u mehr bolib / Yüräkdä mängü kâlgän." "Fakat o sevgi olup /Yürekte ebediyyen kalmış." (ÜK, 10/12)

"Bir mänzili bâr ekänki bürgütlär häm kelib konär." "Bir menzili varmış ki, kartallar bile gelip konar." (D, 16/22)

¹²¹ Rıdvan Öztürk, (1997), age., s.117.

1.1.1.3.3. Ekin Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonu

Bu sıfat-fiil ekinin kalıplaşarak kalıcı isimler yaptığı görülür. Aşağıdaki örneklerde kalıplaşma yoluyla isim, sıfat, edat gibi kelime türlerini oluşturduğu görülür.

âlin-gân ‘alınan’, *kiriş-gân* ‘girişken’, *kap-қан* ‘kapan’, *tuğış-gân* ‘öz kardeş’, *üylän-gân* ‘evli’¹²², *kelişgân* ‘güzel, yakışıklı’, *ongmägän* ‘işi rast gitmeyen’, *ötäketgän* ‘aşırı’¹²³, *degän* ‘diye, adındaki, denen’¹²⁴ gibi.

1.1.1.3.4. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Birleşerek Zarf-Fiil Durumuna Geçmesi

-gän, -қан / -kän sıfat-fiil ekinin başka ek almadan kullanımının yanı sıra, isme gelen eklerle de kullanıldığına tesadüf ederiz. Bu eklerden yönelme, bulunma, ayrılma hali ve eşitlik hali ekleriyle kullanıldığında bu şekiller zarf-fiil manasını ifade ederler. Bu yolla oluşmuş zarf-fiil şekilleri şunlardır:

-gänçä, -känçä, -қанçä

-gändä, -kändä, -қändä

-gängä, -kängä, -қängä

Hal ekleriyle birleşme yoluyla oluşan zarf-fiil ekleri hakkında bilgi ileride teferruatlı olarak verilecektir. (Bu zarf-fiil ekleri hakkında daha geniş bilgi için bk. 1.2.10. -gänçä; 1.2.11. -gändä; 1.2.12. -gängä zarf-fiil ekleri)

1.1.2. -r, -är

Özbek Türkçesinde geniş zaman ifadesi taşıyan diğer bir sıfat-fiil eki de -r, -är ekidir. Bu ek, Eski Türkçe’den beri geniş bir şekilde tüm Türk lehçe ve şivelerinde

¹²² Volkan Coşkun, (2000), *age.*, s. 53.

¹²³ Aynur Öz, (2001), “Özbek Türkçesi Edebi Dilinde Sıfat-fiiller”, *Türkoloji*, S. XIV,(Ankara Dil ve Edebiyat Araştırmaları Derneği Yayınları), s. 217-218.

kullanılan geniş zaman sıfat-fiil ekleridir.

1.1.2.1. Ekin Yapısı

-r, -ar / -er, -ur / -ür geniş zaman ifadesi taşıyan sıfat-fiil ekinin yapısını Bang, -r, -ar / -er, -ur / -ür < -r direktiv ekiyle -a / -e, -u / -ü zarf-fiil ekinin birleşmesiyle oluştuğu görüşünü benimsemiştir.¹²⁵ J. Deny ise eki, *er* ‘insan, kişi’ kelimesinden getirmektedir.¹²⁶ Räsänen’ göre bu ek; -ar / -er < -a / -e devamlılık eki ve -r Çuvaşça’daki geçmiş zaman ekiyle birlikte kullanımından meydana gelmiş olabileceğini belirttikten sonra, *t ~ r* değişmesinin Çuvaşça’da mümkün olamayacağını, bu *r*’nin *er-*, *bar-*, *tur-*, *yor-* gibi yardımcı fiiller içinde saklanmış olabileceğini ileri sürmüştür.¹²⁷ Ramstedt, -r / -ur / -ür ekleri yanında -ar / -er’in ortaya çıkmasını yanlış hece bölünmesine bağlamaktadır. Ona göre konsonantla biten fiil kök ve gövdelerinde -ur / -ür bulunmaktadır.¹²⁸ Bütün bu izahların ardından Kemal Eraslan tüm bu görüşlerin kesin deliller olmaksızın yapılmış yakıştırmalar olduğunu belirtmiştir.¹²⁹

Kemal Eraslan çalışmasında bu ekin Eski Türkçe döneminden itibaren şekil ve zaman eki durumuna geçtiğinden bahsetmekte, ayrıca -gän/-gen, -қан/-ken sıfat-fiil ekine yaklaşmakla beraber, ondan daha fazla bir devamlılık ifadesi taşıdığını belirtmektedir.¹³⁰

Eski Türkçe döneminde ek -ur / -ür, -ar / -er şeklinde kullanılmıştır.¹³¹ Ancak sonraları, bu eklerden -ur/-ür ekinin kullanım sahası daralmış, Orta Türkçe döneminde nadir olarak kullanılan ek, daha sonra hem Doğu Türkçesinde, hem de Batı Türkçesinde kullanımdan düşmüş ve düşen ekin yerini -r almıştır.¹³² -ar / -er ekinin ise kullanılış sahası genişlemiştir.¹³³ Ek Kıpçak Türkçesinde de -ar / -er şekillerinde kullanılmıştır.¹³⁴

¹²⁴ Ertuğrul Yaman-Nizamiddin Mahmud, (1998), *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, (Ankara: TDK Yayınları), s. 20.

¹²⁵ Kemal Eraslan, (1980), *age.*, s. 41.

¹²⁶ *ay.*

¹²⁷ *ay.*

¹²⁸ *ay.*

¹²⁹ *ae.*, s. 42.

¹³⁰ *ae.*, s. 122.

¹³¹ Talat Tekin, (2003), *age.*, s. 168.

¹³² Kemal Eraslan, (1980), *age.*, s. 123.

¹³³ *ay.*

¹³⁴ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, (1994), *age.*, s. 141.

Özbek Türkçesinde nadir kullanımlar dışında bu ek, esas itibariyle geniş vokallidir. Ancak nadiren de olsa, bilhassa şiir dilinde dar vokalli kullanımlarına rastlamak mümkündür. Şimdiki zaman çekiminde, *yat-* tasvir fiilinin *-ır* ekiyle kullanıldığı görülmektedir.¹³⁵

Ekin Özbek Türkçesinde kullanılışı vokallerden sonra *-r*; konsonantlardan sonra ise *-är* şeklindedir: *ekär, kelär, yer* gibi.

“*E'tikäd, iymän berär duälärni unutmäng.*” “İtikat, iman veren duaları unutmayın.” (D, 6/3)

1.1.2.2. Ekin Kullanılışı

1.1.2.2.1. Ekin Yalnız Şekilde Kullanılışı

Özbek Türkçesindeki *-r*, *-är* sıfat-fiil eki, fiil kök ve gövdelerine doğrudan getirilmek suretiyle kullanılmaktadır.

“*Bir cäygä ziyäfatgä çağırilsängiz, belgilänär vaqtdä baring.*” “Bir yere ziyafete çağırılırsanız, belirlenen vakitte gidin.” (ÖÜ, 77/18)

“*Mümkün kädär özingizgä uyär kişilər yanigä otiring.*” “Mümkün olduğunca kendinize uyan kişilerin yanına oturun.” (ÖÜ, 77/20)

“*Tänglär ätär bilän yarişmäş içim.*” “Tan ağarmasıyla aydınlanmaz içim.” (UK, 15/10)

1.1.2.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılışı

-r, *-är* sıfat-fiil eki, fiil kök ve gövdelerine doğrudan getirildiği gibi, isme getirilen iyelik, çokluk, hal eklerini de alabilmektedirler. Hal eklerinden bulunma hali ekiyle birlikte kullanıldığı zaman kalıplaşma yoluyla zarf-fiil görevini üstlenmektedir. (Bu zarf-fiil eki için bk. 1.2.1. -ärdä)

““*U älärdä şayini boz deb kämsitädi; sätärdä esä bozni şayi deyä väysäydi.*”

¹³⁵ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 140.

“O, alırken ipeği adı kumaş diye küçümser; satarken ise adı kumaşı ipek diye anlatır.”¹³⁶

“*Baş urib bārūrgā yoқdır cāy, / Anācān, ҡāşinggā ketāyin*” “Baş vurup gidecek yerim yoktur / Anacığım, karşına geçeyim.” (D, 22/17)

“... *közləri bozarib, rāngi sārğāyib ҡorққанidān ҡızārib, nimā deyārini bilmāy ‘dād’deb ҡoyā berdi.*” “Gözleri bozarıp, rengi sararıp, korkudan kızarıp ne diyeceğini bilmeden ‘imdat’ deyiverdi.”¹³⁷

1.1.2.2.3. Ekin İsimden İsim Yapma Ekiyle Kullanılışı

Özbek Türkçesinde *-r*, *-ār* sıfat-fiil eki *-lıқ /-lik* ve *-li* isimden isim yapma ekleriyle birleşerek kalıcı isimler yapmaktadır. *yārārli*¹³⁸ ‘faydalı’, *tüşünārli* ‘anlaşılır’¹³⁹, *işānārli* ‘güvenilir, inanılır’, *körinārli* ‘görünür’, *āytārli* ‘kayda değer’, *yetārli* ‘yeterli’¹⁴⁰ gibi.

“*Bu dārbāzā eskirgān körinsā hām āsli yārātılışidāgi nāfislik, me’māriy sān’ātkārlik oçāyāzğān bolsā hām kişini hāyrān ҡāldirārılıқ edilār.*” “Bu kapı eskimiş görünse de aslında yaradılışındaki güzellik, mimari sanatkarlık sönecek olsa da insanı hayran bırakır idiler.” (ÖK, 112/29)

1.1.2.2.4. Ekin Tekrar Gruplarıyla Kullanılışı

-r, *-ār* sıfat-fiil eki Özbek Türkçesinde tekrar grupları oluşturmaktadır. İlk ikilemeye *-ār* eki gelir, ekin olumsuz şekli olan *-mās* ise ikinci kelimeye gelir.

“*Halk mā’nāviy cihādān ҡançālik ҡaşşāқlāşib bārgāni sāyin u bolār-bolmās özini körsātişlārgā, pulu bāyliklāri bilān maқtānişgā şunçālik rucu koyādi.*” “Halk manevi yönden günden güne ne kadar fakirleşirse, olur olmaz kendini gösterişlere, parasal zenginlikleriyle övünmelere o kadar geri döner.” (ÖU, 18/1)

“*Mirzābek istār-istāmās ҡımız içdi.*” “Mirza Bey ister istemez kımız içti.”

¹³⁶ Volkan Coşkun, (2000), *age.*, s. 197.

¹³⁷ Volkan Coşkun, (2000), *age.*, s. 226.

¹³⁸ Özbek Tilining İzāhli Lugāti (1981), (Moskova), C. II, s. 485.

¹³⁹ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 224.

¹⁴⁰ Volkan Coşkun, (2000), *age.*, s.37.

1.1.2.3. Ekin Fonksiyonları

1.1.2.3.1. Ekin Sıfat-Fiil Yapma Fonksiyonu

Ek, yaygın olarak cümlede geniş zaman ifadesi taşıyan kelimeler yapmaktadır. Yalnız Özbek Türkçesinde bu ek yerini daha çok –gän sıfat-fiil ekine bırakmış, kendisi sıfat-fiil yapma özelliğinden ziyade, şekil ve zaman ifadesi taşıyan fiiller yapma özelliğine geçiş yapmıştır. Bu yüzden, yapılan taramalarda sıfat-fiil eki olarak kullanımına çok fazla rastlanmamıştır.

“*Uçär tây kişnägändä.*” “Uçan tay kişnediğinde.” (UK, 27/4)

Sıfat-fiillerin hemen hemen hepsinde görülen aktif fiili pasifleştirme özelliği bu ekte de görülmektedir.

“*Bärär yerdän keçikmä, bärmäs yergä içikmä.*” ‘Gidilecek yere gecikme, gidilmeyecek yere girme.’ (Özbek Atasözü)¹⁴¹

–ar sıfat-fiil eki, nadiren de olsa –dık / -dik sıfat-fiil ekinin fonksiyonunu üstlenmektedir. Bu konuda Gabain kitabının ekleri bölümünde Eski Türkçe’de –r geniş zaman şekli, “*belirsizlik, şimdiki zaman ve gelecek zaman arasında sallanan*” bir şekil olduğu belirtilmiştir.¹⁴² Verilen örnekte de *mn inçip... tägin –ür + üm + tä (UII 30, 28)* “*ben böylece, değindiğimde (değinken = tadariken)*” şeklinde –dık / -dik fonksiyonunda kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca Nuri Yüce de zarf-fiillerle ilgili çalışmasında bu kullanımdan söz etmektedir.¹⁴³

“*Berär gözällikning, ismidir Bähâr.*” “Verdiği güzelliğin , ismi Bahardır.” (UK, 22/12)

¹⁴¹ Aynur Öz, (2001), agm., s. 220.

¹⁴² A. Von Gabain, (1995), age., s. 129, 35. ek.

¹⁴³ Nuri Yüce, (1999), *Gerundien im Türkischen*, (İstanbul: Simurg Yayınları), s.243.

1.1.2.3.2. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi

Bu ek, Özbek Türkçesinde hem geniş zaman, hem de birleşik zaman çekiminde kullanılmaktadır. Bu kullanımları sıfat-fiil eklerinden ayırmak gerekmektedir. Bu zaman eklerinin şahıslara göre çekimi şöyledir:

Teklik:

yâz-är-män 'yazarım'

yâz-är-sän (nz. yâz-är-siz) 'yazarsın'

yâz-är 'yazar'

Cokluk:

yâz-är-miz 'yazarız'

yâz-är-siz 'yazarsınız'

yâz-är-lar 'yazarlar'

(yâz-är; yâz-iş-är 'yazarlar')¹⁴⁴

"Yergä **tüşär** tübsizlikni **kulâçlägän** köz **nurim.**" "Yere düşer dipsizliği kucaklayan göz nurum." (UK, 27/26)

"**Tebränär** dârd **yutgän** dünyâ **beşikdek...**" "Çalkalanır dert yutan dünya beşik gibi..." (UK, 5/25)

"**Cilmâyär** gödäklär **şirin** **tüş** **körib**" "Bebekler şirin düş görüp gülümser." (UK, 32/5)

"**Älämgä berär** **nânni** **kuyâşdän** **kalib.**" "Dünyaya ekmeği güneşten yapıp verir." (UK, 5/15)

"**Kalıb turär** **edi** **mening** **häm** **kölkem.**" "Görünüp dururdu benim de gölgem." (UK, 11/19)

"**Käräysän, turär** **gözäl,** **nâz** **äylägän.**" "Bakarsın, kalkar güzel, naz eder." (D, 26/13)

"**Äyäl üzär** **ekän** **nängä** **suv** **urib.**" "Kadın keser imiş ekmeğe su koyup." (UK, 54/13)

¹⁴⁴ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 144.

“Bir mänzili bär ekänki bürgütlär häm kelib **konär.**” “Bir menzili varmış ki, kartallar bile gelip konar.” (D, 16/22)

“Sizni **kolläb turär** Özbegim-özim.” “Sizi koruyup durur Özbeğim-özüm.” (D, 20/19)

“Lekin **äldäp ketär küppä-kündüzi**” “Fakat aldatıp gider güpegündüz.” (D, 26/6)

“**Turär düşmän kılıç oynätib.**” “Düşman kılıç sallayıp durur.” (UK, 19/23)

“Yerni **ğâr kâplägändä / Ğomsürdim ävâzlärin.**” “Toprağı kar kapladığında / Özlerdim seslerini.” (ÜK, 6/2)

–är sıfat-fiil eki, çekim eki olarak *yat-* tasvir fiiline gelince şimdiki zaman çekim eki ifadesi kazanır. Şimdiki zaman çekiminde, *yat-* tasvir fiilinin –ır ekiyle kullanıldığı görülmektedir. Mesela, *kel-* fiilinin şimdiki zaman çekimi Özbek Türkçesinde “*keläyätir*” şeklindedir.¹⁴⁵ Özbek Türkçesindeki bu kullanımın “*kele yätä turur*” yapısının kısaltmasıyla ortaya çıktığı düşünülebilir. (*kele yätä turur* > *keleyätädur* > *keleyätir*).

Teklik:

iç-ä-yätir-män ‘*içiyorum*’

iç- ä-yätir-sän ‘*içiyorsun*’

iç- ä-yätir ‘*içiyor*’

Çokluk:

iç- ä-yätir-miz ‘*içiyoruz*’

iç- ä-yätir-siz ‘*içiyorsunuz*’

iç- ä-yätir ~ iç- ä-yätir-lär ‘*içiyorlar*’¹⁴⁶

“Täledä bärini sen häm **köräyätirsän.**” “Talihte varlığını sen de görüyorsun.” (D, 21/29)

¹⁴⁵ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 140.

¹⁴⁶ *ae.*, s.141.

1.1.2.3.3. Ekin Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonu

-r, -är sıfat-fiil eki, sıfat-fiil eki olarak kullanılırken zaman zaman kalıplaşarak, birleşik kelime yapımında kelimelerin ikinci kısmına gelerek çok sayıda isim ve sıfat yapmıştır.

ätbâķ-ar 'seyis', *källäkes-är* 'insan öldüren', *mâlbâķ-ar* 'çoban', *orinbäs-är* 'bir kişinin işini devam ettiren, yardımcı', *yolbäs-är* 'yolcuların yolunu keserek soyan kişi, eşkıya', *bältäyut-är* 'leşle beslenen yırtıcı bir kuş', *beşiktervät-är* 'beşik gibi sallanan, uzun ayaklı haşarat', *iskäbtâp-är* 'sivrisinek gibi insanı sokan haşarat', *küngäbâķ-är* 'ay çiçeği', *mälyäy-är* 'düğün gecesinin ertesi günü çeyiz yayma töreni ve verilen ziyafet', *yüzkör-är* 'nikahın ertesi günü, yüz hediye ile gelin görme töreni', *ätçâp-är* 'hipodrom', *hüsnbuz-är* 'sivilce', *otsâç-är* 'yanan sıvı saçan alet', *tâñât-är* 'tan vakti', *äräbuz-är* 'ara bozan', *haķsev-är* 'adaletperver', *içküy-är* 'dert ortağı', *elsev-är* 'vatanperver', *iş, şärtkes-är* 'dobra konuşan', *tinçliksev-är* 'barış sever', *äsmänöpär* 'gökdelen'¹⁴⁷, *çâp-är* 'haberci', *yäşä-r* 'yaşında'¹⁴⁸ gibi.

-är geniş zaman sıfat-fiil eki Özbek Türkçesinde pek işlek olmamasına rağmen kullanımda olan -män isimden isim yapma ekiyle birleşerek bazı meslek isimleri yapmıştır.

işbil-är-män 'iş adamı'¹⁴⁹ gibi.

1.1.2.3.4. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Birleşerek Zarf-Fiil Durumuna Geçmesi

Bu ek, sıfat-fiil eki olması sebebiyle, hal ve iyelik eklerini almaktadır. Hal ekleriyle kullanıldığında diğer sıfat-fiil eklerinde görüldüğü gibi zarf-fiil eki olarak da kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde bu hal eklerinden kalıplaşarak zarf-fiil eki durumuna geçmiş olan ek -ärdä'dir. (Bu zarf-fiil eki için bk. 1.2.1. -ärdä)

¹⁴⁷ Aynur Öz, (2001), agm., s. 222-223.

¹⁴⁸ Volkan Coşkun, (2000), age, s. 51.

¹⁴⁹ ae., s.39.

1.1.3. –mäs

Eski Türkçe döneminden beri bütün lehçe ve şivelerde yaygın bir biçimde kullanılan –mäs, olumsuz geniş zaman sıfat-fiil ekidir.

1.1.3.1. Ekin Yapısı

Ekin etimolojisiyle ilgili ileri sürülen görüşlerden ilki Bang'a aittir. Bang, -maz / -mez < -ma / -me menfilik unsuru ile –z fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden oluştuğunu iddia etmektedir.¹⁵⁰ Ramstedt ise eki, -maz / -mez < -m fiilden isim yapma eki –e menfi fiil eki ile –r geniş zaman ekinin bir araya gelmesi şeklinde izaha çalışmıştır.¹⁵¹ Räsänen'in mantıksız olarak nitelendirdiği bir başka izahında Ramstedt eki, -maz / -mez < -m fiilden isim yapma ekiyle +er (< er-ür) olmak manasına gelen er-fiilin geniş zaman şeklinin birleşmesi şeklinde görmek istemiştir.¹⁵² Yine Räsänen Kotwicz'in eki, -mas / -mes < -ma-sız / -me-siz şeklinde ayırdığını bildirmekte ve –ma / -me'ye menfilik ekidir, yahut fiilden isim yapma ekidir demektedir.¹⁵³ Ancak Kemal Eraslan bu açıklamaların birer yakıştırma olmaktan ileriye gidemediğini bildirmekte; bundan sonra da A. Von Gabain'in yapmış olduğu açıklamaya geçmektedir. A. Von Gabain'e göre ek, -maz / -mez < -ma / -me fiilden fiil yapma ekiyle –z fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden oluşmuştur.¹⁵⁴ Muharrem Ergin¹⁵⁵ ve Kemal Eraslan¹⁵⁶ da aynı görüşü benimsemiştir.

Bu ek, Eski Türkçe döneminde –maz / -mez¹⁵⁷, Karahanlı Türkçesinde –maz / -mez; –mar / –mer¹⁵⁸, Harezmi Türkçesi döneminde ek hem –maz / -mez, hem de –mas / -mes şekillerinde kullanılmıştır.¹⁵⁹ Çağatay Türkçesi¹⁶⁰, Kıpçak Türkçesi¹⁶¹ ve Yeni

¹⁵⁰ Kemal Eraslan, (1980), *age.*, s. 40.

¹⁵¹ *ay.*

¹⁵² *ay.*

¹⁵³ *ay.*

¹⁵⁴ A. Von Gabain, (1995), *age.*, s. 77-78.

¹⁵⁵ Muharrem Ergin, (1993), *age.*, s. 318.

¹⁵⁶ Kemal Eraslan, (1980), *age.*, s. 41.

¹⁵⁷ Talat Tekin, (2003), *age.*, s.169.

¹⁵⁸ Necmettin Hacıeminoğlu, (1996), *age.*, s. 165-166.

¹⁵⁹ Aysu Ata, (2002), *age.*, s. 88.

¹⁶⁰ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 103.

¹⁶¹ Mustafa Öner, (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, (Ankara: TDK Yayınları), s. 226.

Uygur Türkçesi¹⁶², nde, ek sonundaki -z / -s değişikliğiyle -mäs / -mes olarak; Batı Türkçesinde ise, daima -maz / -mez şeklinde kullanılmıştır.¹⁶³

-mäs olumsuz geniş zaman ifadesi taşıyan sıfat-fiil ekinin Özbek Türkçesindeki kullanımı da Çağatay, Kıpçak ve Yeni Uygur Türkçeleri'ndeki gibidir. Ek vokal ve konsonant uyumlarına bağlanmadan tek şekilde kullanılmaktadır.

“Ölmäs қошқу язadı қаләм.” “Ölümsüz қошқу язар қаләм.” (ÜK, 27/23)

1.1.3.2. Ekin Kullanılışı

1.1.3.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

-mäs ekinin sıfat-fiil eki olarak kullanılması, fiil kök ve gövdelerine doğrudan getirilmesiyle gerçekleşmektedir.

“Zämân kıyâşidän sönmäs nur âlib.” “Zaman güneşinden sönmez ışık almış.” (UK, 59/22)

“Uning közläridä dâimiy bir mä'yusät, ärimäs bir hüzn, här ândä bir entikib çäyqalış bär edi.” “Onun gözlerinde sürekli bir ümitsizlik, bitmez bir hüzn, her anda bir soluk soluğa kalıp çalkalanma vardı.” (ÖK, 172/8)

1.1.3.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılışı

-mäs sıfat-fiil eki de isme getirilen isim çekim eklerini almaktadır. Ancak menfi geniş zaman sıfat-fiil ekinin isim çekim eklerini alması, diğer sıfat-fiil eklerinde olduğu gibi yaygın değildir. Taranan metinlerde bu ekin iyelik eki almış şekliyle karşılaşmamıştır. Hal eklerini ve çokluk ekini alabilen ek, ayrılma hali ekiyle birleşince kalıplaşarak yeni bir zarf-fiil eki oluşturmaktadır.(Bu zarf-fiil eki için bk. 1.2.9. -mäsdän)

“Yävläri tikmäsdän qanlı közlärin” “Düşmanları kanlı gözlerini dikmeden.” (D, 7/20)

¹⁶² Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 224.

¹⁶³ Gürer Gülsevin, (1997), *age.*, s. 124-125.

“*Sen ungä bâkmäsdän ketälmässän heç.*” “Sen ona bakmadan gidemezsin hiç.”
(ÜK, 14/8)

“*Ârâm tâpâlmäsdän nâtiñç tebrânär.*” “Huzur bulamadan huzursuz çalkalanır.”
(ÜK, 37/22)

“*Sen ertängi niyätän küräsmäsdän kaytärding.*” “Sen yarınki istekten mücadele etmeden uzaklaştın.” (ÜK, 45/10)

1.1.3.2.3. Ekin İsimden İsim Yapma Ekiyle Kullanılması

Özbek Türkçesinde *-mäs* sıfat-fiil eki *-lıķ /-lik* isimden isim yapma ekiyle de kullanılmaktadır.

“*Tingläsäñg, tügänmäslük äfsänäsi bâr bu el.*” “Dinlesen, bitmez tükenmez bir efsanesi var bu yerin.” (D, 5/17)

“*Bilib-bilmäslikkä älädi göyâ.*” “Bilip bilmezliğe gelir güya.” (UK, 54/16)

“*Täyyârläşni bilmäslük äyb sänälädi.*” “Hazırlanmayı bilmezlik ayıp sayılır.”
(BTUT, 16/24)

1.1.3.2.4. Ekin Tekrar Gruplarıyla Kullanılması

-r / -är sıfat-fiil eki kısmında da belirtildiği gibi, -är / -mäs ekleriyle tekrar grupları oluşturulur. İlk ikilemeye *-är* eki gelir, ekin olumsuz şekli olan *-mäs* ise ikinci kelimeye gelir.

“*Ârädän on beş kün ötär-ötmäs Märğüländän Ätäbek keldi.*” “Aradan on beş gün geçer geçmez Märğülân’dan Ätäbek geldi.” (ÖK, 130/29)

“*Ul bu sözni tügätär-tugätmäs oşändä qarävuli Pirmät körindi vä begigä kullıķ kıldı.*” “O bu sözü bitirir bitirmez orada bekçi Pirmät göründü ve beyine hizmet etti.”
(ÖK, 95/23)

1.1.3.3. Ekin Fonksiyonları

1.1.3.3.1. Ekin Sıfat-Fiil Yapma Fonksiyonu

–mäs sıfat-fiil eki, Türkiye Türkçesindeki –maz / -mez olumsuz geniş zaman sıfat-fiil eki ile –an / -en geniş zaman sıfat-fiil ekinin olumsuzu –mayan eki fonksiyonunda kullanılır.

“Mäşrâb bolib kezdingiz gâh kaçşır yürmäs sährälärni.” “Yaratılıp gezdiniz gah kurt yürümez çölleri.” (D, 15/10)

“Bir yândä Uluğbek sinmäs kanâti.” “Bir yanda Uluğ Bey kırılmaz kanadı” (D, 8/4)

-r / -är sıfat-fiil ekinin gelecek zaman ifadesi taşıması gibi –mäs eki de cümleye olumsuz manada bir gelecek zaman ifadesi katmaktadır.

“Tünläri pärlämäs yulduzlär ma'lum.” “Geceleri parlamayacak yıldızlar belli.” (UK, 4/21)

Aktif fiilleri pasifleştirme özelliği bu ekte de görülmektedir.

“Bilib bolmäs räst gâp kaydä, bilib bolmäs kaydä yalğân.” “Bilinmez doğru söz nerede, bilinmez nerede yalan.” (D, 16/13)

1.1.3.3.2. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi

–mäs sıfat-fiil eki de, tıpkı –r / -är ekinde olduğu gibi geniş zaman eki olarak veya birleşik zaman çekimi halinde kullanılmaktadır. Bu zaman ekinin şahıslara göre çekimi şöyledir:

Teklik:

bol-mäs-män 'olmam'

bol-mäs-sän 'olmazsın'

Çokluk:

bol-mäs-miz 'olmayız'

bol-mäs-siz 'olmazsınız'

bol-mäs 'olmaz'

bol-mäs~bol-mäs-lär 'olmazlar'¹⁶⁴

"Sen unga bākḡmäsḡdän ketālmässän heç." "Sen ona bakmadan gidemezsin hiç."
(ÜK, 14/8)

"Hünär körsätmäsä cim yürä älmäs." "Hüner göstermese sessiz yürüyemez."
(D, 33/4)

"Bilämän, tirilib kelmäs märhumlar." "Bilirim, merhumlar dirilip gelmez." (D,
37/9)

"Vätändän äyri köngilni, bilingki yäyrätib bolmäs." "Vatandan ayrı olan gönül,
bilin ki hiçbir şeyden zevk almaz." (D, 3/4)

"Ölgäningdän song häm heç kim eslämäs." "Öldükten sonra da hiç kimse
hatırlamaz." (D, 14/24)

Bir de *-mäs* sıfat-fiil ekinin *-lik* isimden isim yapma eki ve *keräk* edatıyla birleşmesinden doğan bir gereklilik çekimi söz konusudur. (*-mäslik* + *şahıs eki* + *keräk*)
Bu ekin şahıslara göre çekimi şu şekildedir:

Teklik:

bil-mäslig-i-m keräk 'bilmemeliyim'

bil-mäslig-i-ng keräk 'bilmemelisin'

bil-mäslig-i keräk 'bilmemeli'

Cokluk:

bil-mäslig-i-miz keräk 'bilmemeliyiz'

bil-mäslig-i-ngiz keräk
'bilmemelisiniz'

bil-mäslig-i keräk 'bilmemeliler'

(bil-mäslik-läri keräk)¹⁶⁵

"Biräç, ähämmiyätsizdek tuyulğan, äslidä zäruriyätḡdän häm zäruriyräç bā'zi
bir täämillär, ürf-ädätläрни yäddän çıqarmäslik keräk." "Fakat, önemsiz görülen,
aslında zorunluluktan bile daha zorunlu bazı teamüller, örf-adetleri akıldan

¹⁶⁴ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 148.

¹⁶⁵ *ae.*, s.185.

çıkarmamalı.” (ÖU, 78/28)

1.1.3.3.3. Ekin Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonu

-*mäs* sıfat-fiil eki, sıfat-fiil eki olarak kullanılırken zaman zaman kalıplaşarak, birleşik kelime yapımında kelimelerin ikinci kısmına gelerek isimler yapmıştır.

tebsä-tebrän-mäs ‘vurdumduymaz’, *yebtoy-mäs* ‘obur’, *huş yâk-mäs* ‘tembel’¹⁶⁶ gibi.

1.1.3.3.4. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Birleşerek Zarf-Fiil Durumuna Geçmesi

-*mäs* sıfat-fiil eki de hal eklerinden bazılarıyla kullanıldığında diğer sıfat-fiil eklerinde görüldüğü gibi zarf-fiil teşkilleri oluşturmaktadır. Özbek Türkçesinde bu hal eklerinden kalıplaşarak zarf-fiil eki durumuna geçmiş olan ek *-mäsdän* yapısıdır. (Bu zarf-fiil eki için bk.1.2.9. *-mäsdän*)

1.1.4. -(ä)yätgän

Geniş zaman ifadesi taşıyan sıfat-fiil eklerinden biri de *-(ä)yätgän* ekidir. Bu ek *-gän* sıfat-fiil ekinin genişlemiş şekli denilebilir.

1.1.4.1. Ekin Yapısı

yat- yardımcı fiil kökünün üzerine *-gän* sıfat-fiil ekinin getirilmesi ve böylece *yat-* fiil kökünün gerçek anlamının dışına çıkmasıyla oluşan bir sıfat-fiil ekidir. Bu sıfat-fiil eki eklendiği fiil kökünün içinde bulunduğu zamandaki hareket ve durumu ile ilgili niteliğini bildirmektedir.¹⁶⁷

Bu sıfat-fiil eki, Türk dilinin tarihi gelişimi içerisinde ayrı bir sıfat-fiil eki olarak kullanılmamıştır. Doğu lehçelerine has bir sıfat-fiil eki olan *-(ä)yätgän* ekinin Uygur

¹⁶⁶ Aynur Öz, (2001), agm., s.222.

¹⁶⁷ a.e., s. 217.

Türkçesindeki kullanımı da -(i)vatgan / -(y)vatgan şeklindedir.¹⁶⁸

Ek, Özbek Türkçesinde vokalle biten fiil köklerine –yâtgän, konsonantla biten fiil köklerine ise -äyâtgän şekilde gelmektedir. *ışläyâtgän* 'işlemekte olan, işleyen', *kelâyâtgän* 'gelmekte olan, gelen' gibi.

1.1.4.2. Ekin Kullanılışı

1.1.4.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

–(ä)yâtgän sıfat-fiil eki fiil kök ve gövdelerine doğrudan gelmekte ve böylelikle cümlede fiilin eklendiği şahsın niteliğini bildirmektedir.¹⁶⁹

“Ulğayâtgän kız öz nihâl ümri dävâmidä ‘külâğını tişlägän’ yigitgä, yigit esä bolâcäk kelinçâkkä ğâyibânä mehr, intıqlıq, hürmät bilän vâyägä yetişgän.”
“Büyümekte olan kız kendi çocukluğu boyunca ‘beşik kertmesi olduğu’ delikanlıya, delikanlı ise gelinciğe gıyabında sevgi, sonsuz hürmet ile erişkinliğe geçerler.” (ÖU, 22/20)

“Züvillâb kelâyâtgän bälâning mârregä on kadâm kâlgändä nâfâsi üzildi.”
“Zırlıdayarak gelen çocuğun bitiş çizgisine on adım kaldığında nefesi kesildi.” (ÖU, 38/25)

1.1.4.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılışı

–(ä)yâtgän sıfat-fiilinin eklendiği kelime, isme gelebilen iyelik, hal ve çokluk eklerini alabilmektedirler.

“Häkäm konâq tüşirâyâtgänlärni häm çaqarib, kaysi guruhning kimning hânadânigä tüşişini ävvâldan belgilâb çalışadi.” “Hakem misafir ağırlayacakları da çağırıp, hangi grubun kimin evine gireceğini önceden belirlemeye çalışır.” (ÖU, 112/15)

“Çünkü, ulär öz säflärigä nâmâ’lum bir bälâning kelib hoşilâyâtgänidän şâdlänädilär.” “Çünkü onlar kendi taraflarına bilinmeyen bir çocuğun gelip

¹⁶⁸ Ahmet Buran-Ercan Alkaya, (2001), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, (Ankara: Akçağ Yayınları), s. 155.

¹⁶⁹ Aynur Öz, (2001), agm., s. 217.

katılmasından dolayı mutlu olurlar.” (ÖU, 114/5)

1.1.4.2.3. Ekin İsimden İsim Yapma Ekiyle Kullanılışı

–(ä)yâtgän sıfat-fiil eki, *-lıq/ -lik* isimden isim yapma ekiyle kullanılmaktadır.

“*Dävr ötişi bilän bāyrām vā mārāsımlärning, yāngičä än’änälärning päydä bolib, umummädäniyätimiz yänädä bāyib, gözälläşib bārüyâtgänligining güvāhi bolib turibmiz.*” “Zamanın değişmesiyle bayram ve törenlerin, yeni adetlerin ortaya çıkıp, halk kültürümüzle birlikte zenginleşip, güzelleşip sürdürülmesinin şahidi olmuştuk.” (ÖU, 35/22)

1.1.4.2.4. Ekin Edatlarla Kullanılması

–(ä)yâtgän sıfat-fiil eki, *dek (<teg)* benzetme edatıyla kullanılabilir.

“*Uning ertä tängdä açilgän güldäy yāšnüyâtgän ğubārsız yūzi, kiçkinä āğzi, becirim läbi, ‘Ah, cigitim!’ deyâyâtgändek körinäyâtgän ehtirāsli közi mağrur Rāhmätbekni dāvdirtib qoydi.*” “Onun sabah tan (ağardığında) açılan gül gibi parlamakta olan tüysüz yüzü, küçücük ağzı, güzel dudağı, ‘Ah, yiğidim!’ diyormuş gibi görünen ihtiraslı gözü mağrur Rahmetbek’e kendini kaybettirmişti.” (BTUT, 48 /10)

1.1.4.3. Ekin Fonksiyonları

1.1.4.3.1. Ekin Sıfat-Fiil Yapma Fonksiyonu

Bu sıfat-fiil eki, eklendiği kelimeye içinde bulunulan zamanda bir devamlılık ifadesi kazandırmaktadır.

“*Uçâyâtgän kuşlär bilän tirikdir āsmändä.*” “Uçmakta olan kuşlarla canlıdır gökyüzünde.” (UK, 70-17)

“*Hämmämpiş qariyb unutilâyâtgän kadimgi oyinlärdändir.*” “Hämmämpiş unutulmaya yüz tutan eski oyunlardandır.” (ÖU, 24/2)

“*Uning ertä tängdä açilgän güldäy yāšnüyâtgän ğubārsız yūzi, kiçkinä āğzi, becirim läbi, ‘Ah, cigitim!’ deyâyâtgändek körinäyâtgän ehtirāsli közi mağrur*

Rähmätbekni dävdirtib qoydi.” “Onun sabah tan (ağardıǵında) açılan gül gibi açılmakta olan tüysüz yüzü, küçücük aǵzı, güzel dudaǵı, ‘Ah, yiǵidim!’ diyormuş gibi görünen ihtiraslı gözü maǵrur Rahmetbek’e kendini kaybettirmişti.” (BTUT, 48 / 8,10)

“*Huddi cönâyâtgân käbi mâzârgä*” “Tıpkı uzanır gibi mezara” (KT, 34/1)

1.1.4.3.2. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi

–(ä)yâtgân sıfat-fiil eki, tek başına şimdiki zaman eki olarak kullanılmazken, “**yok**” kelimesiyle birlikte kullanıldığında şimdiki zamanın olumsuz şeklini ifade etmektedir.¹⁷⁰

işlâyâtgänim yoq ‘çalışmıyorum’, *kelâyâtgäni yoq* ‘gelmiyor’ gibi.¹⁷¹

Yine bu ek, *-emiş* ile birlikte kullanıldığında şimdiki zamanın rivayetini, *-edi* ile birlikte kullanıldığında da şimdiki zamanın hikaye çekimini yapmaktadır.¹⁷²

oqyâtgän emiş ‘okuyormuş’, *kelâyâtgän edi* ‘geliyordu’¹⁷³

Taranan metinlerde –(ä)yâtgân sıfat-fiil ekinin, kalıcı isim yaptığına tesadüf edilmemiştir.

1.1.5. –guvçi / –güvçi; –guçi / –güçi, –uvçi / –üvçi / –vçi

Geniş zaman ifadesi taşıyan sıfat-fiil eklerinden biri olan –guvçi / –güvçi; –guçi / –güçi, –uvçi / –üvçi / –vçi eki, hemen hemen bütün lehçe ve şivelerde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de geniş bir kullanım alanına sahiptir.

1.1.5.1. Ekin Yapısı

A. Von Gabain bu ekin Eski Türkçe döneminde bir fiilden isim yapma eki olduğunu ileri sürerken¹⁷⁴, Talat Tekin eki sıfat-fiil ekleri içerisine dahil etmiştir.¹⁷⁵

¹⁷⁰ A. Hacıyev, (1973), *age.*, s. 172.

¹⁷¹ *ay.*

¹⁷² *ay.*

¹⁷³ *ay.*

¹⁷⁴ A. Von Gabain, (1995), *age.*, s. 52.

Araştırmacıların bir kısmı ekin tarihi olarak bir fiilden isim yapma eki olan –g / ğ ile isimden isim yapma eki –cı / -çi ekinin birleşmesinden (-g-çı > -vçı) meydana geldiği görüşünü savunurken¹⁷⁶, diğer bir kısmı da bu ekin –gu / -gü sıfat-fiil ekinin genişlemiş şekli olduğunu düşünmektedir.¹⁷⁷

–guvçı / -güvçi, –guçı / -güçi, –uvçı / -üvçi / -vçı eki, Eski Türkçe döneminde –guçı / -güçi; bazen de –kuçı / -küçi¹⁷⁸; Orta Türkçe¹⁷⁹ ve Çağatay Türkçesi¹⁸⁰ dönemlerinde artık sıfat-fiil eki haline gelerek –guçı / -güçi; Harezmi Türkçesinde kimi zaman ekin başında bulunan –ğ / -g sesinin düşmesi ve vokal daralmasıyla hem –ıçı / -içi / -uçı, hem de eski şekli koruyarak –guçı / -güçi şeklinde kullanılmıştır.¹⁸¹ Kıpçak Türkçesinde ekin yapısı bir takım değişikliklere uğrayarak –vçı / -vçi haline gelmiş ve bu şekilde kullanılmıştır.¹⁸²

Ek, hemen hemen bütün Türk lehçe ve şivelerinde bir takım değişikliklerle kullanılırken Özbek Türkçesinde bazen –guvçı / -güvçi, –guçı / -güçi; bazen de –uvçı / -üvçi / -vçı şekillerinde kullanıla gelmiştir. Ekin Özbek Türkçesinde birden fazla şekli olduğu görülmektedir. Bu sıfat-fiil eki, sonu –ā- ile biten fiillere eklendiği zaman –v- konsonantının etkisiyle –ā- vokali –â- vokaline dönüşür; sonu –i- / -ı- vokaliyle biten fiillerde ise –i- sesi –u- sesine döner. Sonu konsonantla biten fiillerde ise, araya yardımcı ses alır: *işlä – işlâvçı, oқа – oқuvçı, бар – барувçı* gibi.¹⁸³

“*Tinglâvçı kimsä yoқ dârdimni yârsâm, / Faқat ezilâmân ânâmgâ қarâb.*”

“Dinleyecek kimse yok derdimi döksem / Fakat ezilirim anama baktığımda.” (D, 27/7)

“*Nân bergüvçi yer ölsä.*” “Ekmek veren yer ölse.” (ÜK, 71/15)

“*Üç yaşgâ tolguvçi hür Özbekistân.*” “Üç yaşa eren özgür Özbekistan.” (ÜK, 90/24)

¹⁷⁵ Talat Tekin, (2003), *age.*, s. 166.

¹⁷⁶ Mustafa Öner, (1998), *age.*, s.226.

¹⁷⁷ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 101; Necmettin Hacıeminoğlu, (1996), *age.*, s. 169; Kemal Eraslan, (1980), *age.*, s. 27; A. Von Gabain, (1945), *Özbekische Grammatik*, (Leipzig Und Wien), s. 96.

¹⁷⁸ Talat Tekin, (2003), *age.*, s. 166.

¹⁷⁹ Necmettin Hacıeminoğlu, (1996), *age.*, s. 169.

¹⁸⁰ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 101.

¹⁸¹ Aysu Ata, (2002), *age.*, s. 88.

¹⁸² Mustafa Öner, (1998), *age.*, s.226.

1.1.5.2. Ekin Kullanılışı

1.1.5.2.1. Ekin Yalnız Şekilde Kullanılışı

Ek, fiil kök ve gövdelerine doğrudan getirilmek suretiyle cümlede sıfat-fiil yapıları oluşturmaktadır.

“*Birân nâcât berüvçi sâsni ilğay âlmägän ârâl nâilâc nimâdir.*” “Ne zamandır kurtuluş verici sesi göremeyen ada ümitsizdir.” (UK, 99/13)

“*Âķ yolğä başläguvçi mäktäbhanemdir!*” “Temiz yola başlayan okulumdur!” (KT, 5/10)

1.1.5.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılışı

-guvçi / -güvçi, -guçi / -güçi, -uvçi / -üvçi / -vçi sıfat-fiil eki, isme getirilebilen iyelik, hal, çokluk ekleriyle de kullanılmaktadır:

“*Cämiyätgä, ädämlärgä faydäsi tegädigän, dünyägä mäşhur älimu yâzuvcılärning, şairlärning bälälikdä yergä ursä kökkä säpçiydigän oynkarâķ bolgänlikläri beciz emäs.*” “Topluma, insanlara faydası olan, dünyaca ünlü alim ve yazarların, şairlerin çocuklukta yere vursa göğe sıçrayan afacan oldukları boşuna değildir.” (ÖU, 23 / 28)

1.1.5.3. Ekin Fonksiyonları

1.1.5.3.1. Ekin Sıfat-Fiil Yapma Fonksiyonu

Bu sıfat-fiil eki, cümlede geniş zaman anlamı taşıyan sıfat-fiiller yapmaktadır.

“*Ätäbek kollärini boşätguçi qorbâşining äldidä bunçälik titrär.*” “Atabey ellerini boşaltan komutanın önünde öylece titrer.” (ÖK, 99/33)

“*Endi yâqmäs yengil esgüvçi şämäl*” “Şimdi ısıtmaz hafif esen rüzgar” (ÜK, 79/33)

¹⁸³ A. Hacıyev, (1973), age., s. 175.

“*Hususän, yaş äilä kuruvcı kelin-kuyâvlärgä äcdâdlär merâsi, âtä, ânâ istägi ‘ğäv bolışgä’ yol qoymädik.*” “Özellikle, yeni aile kuran gelin-damatlara ataları(nın) mirası, baba anne isteği zorluk çıkarmaya izin vermedik.” (ÖU, 21/13)

“*Fäläkni yândirib ötgüvcı kıyâş.*” “Feleği yakarak geçen güneş.” (ÜK, 39/8)

“*Üzilmäs baht küyin çalgıvcı târlär.*” “Baht şarkısını çalan çalgılar kesilmez.” (ÜK, 124/3)

“*Bäläning kol-âyâqlärini beşikkä tekis bağläb, tepä özük yağâçidä orälib turıvcı belbâglär ipäk mätälärdän täyyärlenädi.*” “Çocuğun el ve ayakları beşiğe düz olarak bağlanarak, başı ağaç köküne sarılıp duran kuşaklar ipek kumaşlardan hazırlanır.” (ÖU, 9/3)

–guvcı / –güvcı, –guçi / –güçi, –uvçı / –üvçı / –vçı sıfat-fiil eki, aktif manalı sıfat-fiiller yapmaktadır.

“*Meni bu hâlğa koyğıvcı şu hatdır, dedi.*” “Beni bu hale koyan bu yazıdır, dedi.” (ÖK, 171/8)

1.1.5.3.2. Ekin Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonu

A. Von Gabain Eski Türkçe’deki –guçi / –güçi; nadiren de –kuçi / –küçi şekillerinin –taçı / –teçi ekiyle eş anlamlı olduğunu belirterek bu ekin işi yapmanı bildirdiğini belirterek örnekler verir.¹⁸⁴ Gabain’in belirttiği bu durum Özbek Türkçesinde de görülmektedir. Genel itibariyle Özbek Türkçesinde sıkça kullanılan sıfat-fiil eklerinden değildir. Bu şeklin ifade ettiği şekil, –digän ekiyle de sağlanabilmektedir.¹⁸⁵ –guvcı / –güvcı, –guçi / –güçi, –uvçı / –üvçı / –vçı sıfat-fiil eki, Özbek Türkçesinde bu ekle birçok kalıcı isim yapılmıştır.

Meslek adları: *âklâ-vçı* ‘avukat’, *ât-uvçı* ‘atıcı’, *biç-uvçı* ‘biçkici’, *âyblâ-vçı* ‘savcı’, *häydâ-vçı* ‘sürücü’, *kârälâ-vçı* ‘savcı’, *oqu-vçı* ‘öğrenci’, *oqıt-uvçı* ‘öğretmen’, *sât-uvçı* ‘satıcı’, *tergâ-vçı* ‘sorgu hakimi’, *tâş-uvçı* ‘taşımacı’, *tik-uvçı* ‘terzi’, *toq-uvçı*

¹⁸⁴ A. Von Gabain, (1995), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev.) Mehmet Akalın, (Ankara: TDK Yayınları), s.52.

'dokumacı', *uç-uvçi* 'pilot'.¹⁸⁶, *taşu-vçi*¹⁸⁷ 'dağıtıcı'

Gramer terimleri: *sifâtlâ-vçi* 'niteleyen', *türlâ-vçi* *koşımçâ* 'hal ekleri', *toldir-uvçi* 'nesne, dolaylı tümleç', *yäsâ-vçi* *koşımçâ* 'yapım ekleri'.¹⁸⁸

Ayrıca -vçi sıfat-fiil ekleriyle aşağıdaki isimler de yapılmıştır:

saylâ-vçi 'seçmen', *tiñlâ-vçi* 'dinleyici', *südrâl-uvçi* 'sürüngen', *sütemiz-uvçi* 'memeli'.¹⁸⁹

-guvçi / -güvçi, -guçi / -güçi, -uvçi / -üvçi / -vçi sıfat-fiil ekinin Özbek Türkçesinde şekil ve zaman eki durumuna geçtiği görülmemektedir.

1.2. Gelecek Zaman İfadeli Sıfat-Fiiller

1.2.1. -ğu, -gü, -gi

-ğu, -gü, -gi sıfat-fiil eki, Özbek Türkçesinde arkaik bir ek olarak karşımıza çıkmaktadır. Özbek Türkçesinde bu sıfat-fiil ekinin iyelik ekleriyle ve edatlarla kullanımı tek başına kullanımından daha yaygın olduğu görülmektedir.

1.2.1.1. Ekin Yapısı

Ekin yapısıyla ilgili araştırmacılar kesin görüşler bildirmemektedirler. Ramstedt ekin, -ğu / -gü < Alt. ku < kuy olabileceğini belirtmekle yetinmiş, Räsänen de ekin Moğolca'da *xu* olduğunu ve ses değişimi ile -ğı / -gi şeklinin ortaya çıktığını kaydetmiştir.¹⁹⁰

Eski Türkçe döneminden beri hemen hemen bütün lehçe ve şivelerde yaygın şekilde kullanılan bir sıfat-fiil ekidir. Ek, bu dönemden itibaren gelecek zaman ve

¹⁸⁵ A. Hacıyev, (1973), *age.*, s. 176.

¹⁸⁶ Aynur Öz, (2001), *agm.*, s.224.

¹⁸⁷ Özbek Filining İzahli Lugâti, C. II, s. 139.

¹⁸⁸ Aynur Öz, (2001), *agm.*, s.224.

¹⁸⁹ ay.

gereklilik ifadesi taşımıştır.¹⁹¹ A. Von Gabain, ekin kitabelerde nadir görüldüğünden bahsetmekte, “*meburiyet ve gaye*” ifadesi taşıdığını bildirmektedir.¹⁹² Mecdud Mansuroğlu da ekin, Eski Türkçe’den başlamak üzere, yeni Doğu Türkçesine kadar olan Orta Asya bölgesindeki gereklilik ve yakını manalarının, gelecek zamana kaydığını bildirmektedir.¹⁹³

Ek, Eski Türkçe¹⁹⁴ ve Orta Türkçe¹⁹⁵ ve Harezmi Türkçesi¹⁹⁶ dönemlerinde –ğu / –gü; Çağatay Türkçesinde genellikle ünsüz uyumuna bağlı olarak –ğu / –gü, sedasız konsonantlardan sonra daha çok –ku / –kü şeklinde kullanılmıştır.¹⁹⁷ Doğu Türkçesinde ekin –luğ/-lük; –suz/-süz isimden isim yapma ekleriyle genişlemiş şekilleri yaygın olarak kullanılmıştır.¹⁹⁸ Batı Türkçesine geçerken ekin başında bulunan –ğ / g sesi düşerken, ek sıfat-fiillik özelliğini de kaybetmiştir. Böylelikle ekin gelecek zaman ifadesi taşıyan sıfat-fiil eki özelliğini –acağ / –ecek; –ası / –esi sıfat-fiil ekleri, gereklilik fonksiyonunu da –malu / –melü sıfat-fiil eki üstlenmiştir.¹⁹⁹

–ğu, –gü, –gi sıfat-fiil eki, Özbek Türkçesinde arkaik bir ek olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekin konson uyumuna göre üç ayrı şekli mevcuttur.

1.2.1.2. Ekin Kullanılışı

1.2.1.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

–ğu, –gü, –gi sıfat-fiil eki, Özbek Türkçesinde yaygın bir kullanışa sahip değildir. Daha çok isme getirilen iyelik ekleriyle ve isimden isim yapan eklerle kullanılmaktadır.

“*Külgü bolgänini keç sezgän Boränbek kızärib ketdi.*” “Gülecek olduğunu geç sezen Boran bey kızarıp gitti.” (BTUT, 79/17)

¹⁹⁰ Kemal Eraslan, (1980), *age.*, s. 39.

¹⁹¹ *ae.*, s. 27

¹⁹² A. Von Gabain, (1995), *age.*, s. 83.

¹⁹³ Kemal Eraslan, (1980), *age.*, s. 83.

¹⁹⁴ A. Von Gabain, (1995), *age.*, s. 83.

¹⁹⁵ Necmettin Hacıeminoğlu, (1996), *age.*, s. 168.

¹⁹⁶ Aysu Ata, (2002), *age.*, s. 89.

¹⁹⁷ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 100.

¹⁹⁸ Kemal Eraslan, (1980), *age.*, s. 27.

¹⁹⁹ *ae.*, s. 84.

1.2.1.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılışı

Bu sıfat-fiil eki, isme getirilen iyelik, hal ve çokluk eklerini alabilmektedir. Özellikle iyelik ekini almış şekilleri yaygın olmasa da “*bār, yoq*” kelimeleriyle birlikte gelecek zaman ifade ettiği görülmektedir.²⁰⁰ (Daha geniş bilgi için bk.1.2.1.3.2. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi)

“*Uni kõrgisi, u bilän bāhs kulgisi, uning oylärini bilgisi kelär edi.*” “Onu göresi, onunla sohbet edesi, onun fikirlerini bilesi gelirdi.”²⁰¹

“*Bırâq bildirgüsi kelmäsdi bizgä*” “Fakat bildiresi gelmezdi bize” (KT, 34/7)

“*Bäyrämdä bolğusi bir köngilhuşlıq*” “Bayramda olacak bir gönül rahatlığı” (KT, 39/15)

“*Faқat bu kün Täşkänddän isyän çıқargäli kelgüsi, deb gunāhkār қılır ekänsiz.*” “Fakat bugün Taşkent’ten isyan çıkarmak için gelecek diye suçlu sayılırmışsınız.” (ÖK, 98/13)

“*Eçkining ölgisi kelsä, / Çopänning täyägigä süykänär.*” “Keçinin canı dayak isteyince çobanın deyneğine sürünür.” (Özbek Atasözü)²⁰²

1.2.1.2.3. Ekin İsimden İsim Yapma Ekiyle Kullanılışı

–ğu, –gü, –gi sıfat-fiil ekinin üzerine getirilen –lık / lik isimden isim yapma eki getirilebilmektedir. Bu sıfat-fiil eklerinin üçüncü teklik iyelik eki –sı / -si ve isimden isim yapma eki –lık / lik ekleriyle birlikte kullanılması, kaynakların çoğunda –gu sıfat-fiil ekinin genişlemiş ve kalıplaşmış şekli olarak değerlendirilmekte²⁰³; hatta bazı araştırmacılar bu yapıları ayrı birer sıfat-fiil eki olarak ele almaktadır.²⁰⁴ Bunlar kimi zaman kalıcı isimler de yapmaktadır.

²⁰⁰ E. Gulamov, (1954) *age.*, s. 242.

²⁰¹ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 227.

²⁰² Aynur Öz, (2000), “Hayvanlarla İlgili Özbek Atasözleri”, *TDEED*, S.9., s. 136.

²⁰³ A. Hacıyev, (1973), *age.*, s. 169.; E. Gulamov, (1954) *age.*, s. 242.

²⁰⁴ Volkan Coşkun, (2000), *age.*, s. 192.

“Ul ânäsining bu kinâyäsini külgülik bilän keçirib, yänä eskiçä äräzdä käläberädir.” “O anasının bu kinayesini eğlenerek geçirip, yine eski küskünlükte kalıverir.” (ÖK, 131/35)

1.2.1.2.4. Ekin Edatlarla Birlikte Kullanılması

-ğu, -gü, -gi sıfat-fiil eki, “dek / dāy” edatı ile birlikte kullanılmaktadır. Bu şekiller kullanıldığı durumlara göre Türkiye Türkçesindeki “-acak kadar, -ar / -acak gibi” manalarını ifade etmektedirler.²⁰⁵

“Özi yeb *koğudek* çırpırar parrak” “Pervane kendini yiyip bırakacak gibi çırpırır.” (UK, 85/1)

“Türkistāning bāläläri, Türkistāning bāläläri / ‘Püf’ degändä *tozğüdek* mö’cäzginä läläläri.” “Türkistanın evlatları, Türkistanın evlatları / ‘Püf’ dediğinde dağılacak gibi nazik laleleri.” (D, 16/16)

“Bulutni *yutqudäy* yänärmiş közi / Ammâ cân azäbi çekärmış özi” “Bulutnu yutacak gibi yanarmış gözü / Ama can azabı çekermiş kendisi” (KT, 38/14)

“Yüräkni *ezgüdek* mä’räydi nälän, / Özigä betohtäv himâyä sorär.” “Yüreği ezecek gibi meledi inleyerek, / Kendine durmadan himaye arar.” (D, 34/3)

Özbek Türkçesinde bu sıfat-fiil ekinin iyelik ekleriyle ve edatlarla kullanımı tek başına kullanımından daha yaygın olduğu görülmektedir.

1.2.1.3. Ekin Fonksiyonları

1.2.1.3.1. Ekin Sıfat-Fiil Yapma Fonksiyonu

Ek, Eski Türkçe’den beri çeşitli fonksiyonlarla kullanıla gelmiştir. Bunlardan ilki ve Özbek Türkçesinde önemli yere sahip olanı gelecek zaman ifadesi taşıyan sıfat-fiiller yapmaktır.

“*Külgü* bolgänini keç sezgän Boränbek kızärrib ketdi.” “Gülecek olduğunu geç

²⁰⁵ Volkan Coşkun, (2000), *age.*, s. 228.

Bu sıfat-fiil ekinin aktif fiilleri pasifleştirme özelliğine rastlanmamıştır.

1.2.1.3.2. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi

Özbek Türkçesinde pek yaygın olmasa da bu sıfat-fiil ekinin iyelik eki almış şekillerinin “*bär*” ve “*yoq*” kelimeleriyle birlikte gelecek zaman ifadesi taşıdığı görülmektedir. Yalnız bu kullanım da arkaik bir durumdadır. Gelecek zamanın bu tipinin en çok üçüncü şahıs çekimine rastlanır. Çağatay Türkçesindeki “*mutlak gelecek zaman*”ı karşılayan bu şeklin unutulduğu görülmektedir.²⁰⁶

Çağatay Türkçesindeki bu gelecek zaman çekimi şu şekildeydi:

Olumlu Şekil:

Teklik:

kel-gü-m - (dür) ‘*geleceğim*’

kel-gü-ng - (dür) ‘*geleceksin*’

kel-gü-si - (dür) ‘*gelecek*’

(kel-gü-si bärdur ‘*gelecek*’)

Çokluk:

kel-gü-miz - (dür) ‘*geleceğiz*’

kel-gü-ngüz - (dür) ‘*geleceksiniz*’

kel-gü-si-läri - (dür) ‘*gelecekler*’

(kel-gü-si-dür-lär ‘*gelecekler*’)²⁰⁷

“*Vätän deb coş urär ersä kötürgüm başımä hasni*” “Vatan diye savrulursa başımın üstüne tutacağım samanı” (D, 3/8)

“*Hürlikniyü säädätni mübäräkbäd etgüm, lekin*” “Hürlüğü ve saadeti kutlayacağım, lakin” (D, 15/17)

“*Men kimgä süyängüm Ällähdän başka?*” “Ben kime dayanacağım Allah’tan başka?” (D, 23/4)

²⁰⁶ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 126.

Olumsuz Şekil:

- a. Olumsuz fiil tabanı + -gu-şahıs eki (dur) = *äl-mä-gu-m* ‘almayacağım’.
- b. Olumlu fiil tabanı + -gu şahıs eki yok (tur) = *kel-gü-si yok* ‘gelmeyecek’.²⁰⁸

Bu şekiller Özbek Türkçesinde de kullanılmaktadır.

1.2.1.3.3. Ekin Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonu

Ek, Özbek Türkçesinde kalıplaşarak kalıcı isimler yapmaktadır.

bil-gi ‘bilgi’, *çal-gu* ‘çalgı’, *sänç-ka* ‘catal’, *tut-ka* ‘demet’, *sev-gi* ‘sevgi’, *süpür-gi* ‘süpürge’, *yänil-ği* ‘yakıt’.²⁰⁹, *tuyğu* ‘duygu, sezgi’²¹⁰

“*Devlär kutulgändek Suläymän ölib, / Betizgin tuyğulär här yän yügürgäy.*”

“Devler kurtulana kadar Süleyman ölüp / Dizginlenmeyen duygular her yana yürüyecek.” (D, 11/18)

1.2.2. –äcäk

–äcäk sıfat-fiil ekinin Özbek Türkçesinde sıfat-fiil eki olarak kullanımının yanında, zamanla şekil ve zaman eki durumuna geçerek gelecek zaman eki haline geldiği de görülmektedir.

1.2.2.1. Ekin Yapısı

Ekin yapısıyla ilgili görüş bildiren araştırmacılardan biri Bang’dır. Bang, ekin yapısını –acağ / -ecek < -a zarf-fiil eki ile +çağ (< +çı-kağ > +çıgağ > +çağ > +çäk : +çı fail ismi + kağ mübalağa eki) şeklinde izaha çalışmıştır.²¹¹ J. Deny eki, –acağ / -ecek < -ğa + çağ (< -ğay gelecek zaman eki + çağ zaman ifade eden söz) şeklinde izaha

²⁰⁷ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 126.

²⁰⁸ *ay.*

²⁰⁹ Volkan Coşkun, (2000), *age.*, s. 54.

²¹⁰ Ertuğrul Yaman-Nizamiddin Mahmud, (1998), *age.*, s. 93.

²¹¹ Kemal Eraslan, (1980), *age.*, s. 34.

çalışmıştır.²¹² Kemal Eraslan bu görüşün bir fantezi olmaktan ileri gidemediği görüşündedir.²¹³ Ramstedt ise ekin, -acağ / -ecek < -ğay / -gey gelecek zaman ekiyle +çağ küçültme keinin birleşmesiyle oluştuğu görüşünü benimsemiştir.²¹⁴ Mecdud Mansuroğlu eki, -acağ / -ecek < -ğa / -ge + çağ / -çek (< -ğay / -gey gelecek zaman eki + ça / çe eşitlik eki + ok / +ök kuvvetlendirme edatı) şeklinde açıklamıştır.²¹⁵ Z. Korkmaz, “*Türkçe’de -acağ / -ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine*” adlı incelemesinde ekin yapısını şu şekilde açıklamaya çalışmıştır: -acağ / -ecek < -a zaman eki + çağ küçültme eki.²¹⁶ Kemal Eraslan bu etimolojik denemelerin ekin yapısını tam manasıyla açıklamaktan uzak olduğunu belirtmektedir.²¹⁷

-âcâk sıfat-fiil eki, gelecek zaman manası taşıyan sıfat-fiil eklerinden olup, Eski Anadolu Türkçesi döneminden beri kullanılmaktadır.²¹⁸ Ek, Eski Anadolu Türkçesinde -(y)acak / -(y)ecek²¹⁹, Azeri Türkçesinde -cak, -cek²²⁰, günümüz Türkiye Türkçesinde -acak / -ecek²²¹ şeklinde kullanılırken; Kıpçak Türkçesinde -açak / -eçek²²² şeklinde kullanım sahalarına çıkmıştır.

Birçok lehçe ve şivede kullanılan bu ekin, Özbek Türkçesinde yalnız -âcâk şeklinde kullanıldığı görülmektedir.

Ekin sıfat-fiil eki olarak bu geniş kullanım sahasının yanında, zamanla şekil ve zaman eki durumuna geçerek gelecek zaman eki olarak kullanılması da dikkat çekicidir.

²¹² Kemal Eraslan, (1980), *age.*, s. 34.

²¹³ *ay.*

²¹⁴ *ay.*

²¹⁵ Mecdud Mansuroğlu, (1958), “Türkçe’de -ğay / -gey Eki ve Türemeleri”, *J. Deny Armağanı*, (Ankara: TDK Yayınları), s. 181.

²¹⁶ Zeynep Korkmaz, (1995), “Türkçe’de -acağ / -ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, (Ankara: TDK Yayınları), s. 11.

²¹⁷ Kemal Eraslan, (1980), *age.*, s. 35.

²¹⁸ *ae.*, s. 25.

²¹⁹ Gürer Gülsevin, (1997), *age.*, s.123.

²²⁰ Ahmet Buran-Ercan Alkaya, (2001), *age.*, s. 60.

²²¹ Muharrem Ergin, (1993), *age.*, s.317.

²²² Ali Fehmi Karamanlıoğlu, (1994), *age.*, s. 141.

1.2.2.2. Ekin Kullanılışı

1.2.2.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

–*acak* gelecek zaman sıfat-fiil eki Özbek Türkçesinde fiil kök ve gövdelerine doğrudan getirilerek kullanılmaktadır.

“*İkki tāmān ātā-ānā hām şungā mūnāsib hārākāt klib, yāngi tūzilācāk āilā tādārigini ānçā uzākdān kōrib bārişgān.*” “İki taraf baba-anne de buna uygun hareket edip, yeni kurulacak aile hazırlığını öylece uzaktan izlemiştir.” (ÖU, 22/24)

1.2.2.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılışı

–*acak* sıfat-fiil eki, Özbek Türkçesinde isme getirilen iyelik, hal, çokluk eklerini alabilmektedir.

“*Ānā zāminimizgā ālis kelācākni - istiķbālني közlāgān yākkā-yālgız közi – Ārāl.*” “Ana yurdumuza uzak geleceği -istikbali gözleyen yapayalnız gözü– Aral.” (ÜK, 99/24)

1.2.2.3. Ekin Fonksiyonları

1.2.2.3.1. Ekin Sıfat-Fiil Yapma Fonksiyonu

–*acak* sıfat-fiiliyle yapılan sıfat-fiiller, şahıs ve nesnenin gelecek zamanda gerçekleşecek hareket ve durumu ile ilgili niteliğini bildirmektedir.²²³

“*Hāyāldā tāvlāngāç kelācāk vāsli, / Nānning mādhi keçgān şair nāzmigā.*” “Hayalde kızdırınca gelecek kavuşmayı / Ekmeğin övgüsü geçer şairin şiirine.” (ÜK, 145/35)

“*Ulğayātgān kız öz nihāl ümri dāvāmidā ‘kulāğını tişlāgān’ yigitgā, yigit esā bolācāk kelinçākkā gāyibānā mehr, intıķlıķ hürmāt bilān vāyāgā yetişgān.*” “Büyümekte olan kız kendi çocukluğu boyunca ‘beşik kertmesi olduğu’ delikanlıya,

²²³Aynur Öz, (2001), “Özbek Türkçesi Edebî Dilinde Sıfat-fiiller”, *Türkoloji*, S. XIV,(Ankara Dil ve Edebiyat Araştırmaları Derneği Yayınları), s. 224.

delikanlı ise gelinciğe gıyabında sevgi, sonsuz hürmet ile erişkinliğe geçerler.” (ÖÜ, 22/20)

1.2.2.3.2. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi

-*äcäk* sıfat-fiil ekinin tarihi gelişim içerisinde şekil ve zaman eki haline dönüşerek gelecek zaman fiil çekimi yaptığından bahsetmiştik. Özbek edebi dilinin teşkilinde esas alınan ağızlarda görülmeyen, Türkmen Türkçesi tesirinde kalmış Özbek ağızlarında görülen bu şekil, 1929 yılında yapılan İmla Konferansı’nda alınan bir karara istinaden edebi şekil mahiyetine büründürülmüştür.²²⁴

Gelecek zaman fiil çekimi yapılan -*äcäk* ekinin şahıslara göre çekimi şu şekilde yapılmaktadır:

Teklik:

yäz-äcäk-man ‘yazacağım’

yäz-äcäk-san (nz. -äcäk-siz) ‘yazacaksın’

yäz-äcäk - (-äcäk-dir) ‘yazacak’

Çokluk:

yäz -äcäk-miz ‘yazacağız’

yäz-äcäk-siz ‘yazacaksınız’

yäz-äcäk-(-äcäk-lär) ‘yazacaklar’²²⁵

“*Tozğub ketäcükdir bütün bir vätän.*” “Dağılıp gidecek bütün bir vatan.” (D, 12/20)

“*İlticä kıläcäk kıblägä qaräb*” “Kibleye bakıp sığınacaktır.” (D, 12/16)

“*Öyçän közingidä ne ğam bär edi, / Keläcükmedi yä mäziyning şäni?*” “Kaygılı gözünüzde ne gam vardı, / Gelecek miydi ya mazinin şanı?” (D, 19/18)

1.2.2.3.3. Ekin Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonu

-*äcäk* gelecek zaman sıfat-fiil eki, Özbek Türkçesinde kalıplaşmak suretiyle bazı kalıcı isimler yapmışlar.

²²⁴ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 161.

²²⁵ *ae.*, s. 162.

teg-äcäk ‘alayıcı, latifeci’²²⁶, *tegäcäklik kıl-* ‘şaka yapmak’²²⁷

1.2.3. –(ä)digän, –(y)digän

–(ä)digän, –(y)digän eki, Özbek Türkçesinde yaygın olarak gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılmaktadır. Hatta bu kullanım sadece Özbek Türkçesine mahsus bir kullanım değildir ve komşu şivelerde de bazı ses hadiseleri neticesinde değişikliklere uğrasa da gelecek zaman sıfat-fiili olarak kullanımı söz konusudur.

1.2.3.1. Ekin Yapısı

Türk dilinin tarihi gelişimi içerisinde ayrı bir ek olarak gözlenemeyen –(ä)digän, –(y)digän sıfat-fiil eki, lehçelerin bir kısmında yaygın şekilde kullanıla gelen ve gelecek zaman ifadesi taşıyan bir sıfat-fiil ekidir. Bu ekin, *turgän* yapısından geldiği çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir.²²⁸ *tur-* tasvir fiili asıl fiile –ä / -y ve –p zarf-fiil ekleriyle bağlanmakta ve öğrenilen geçmiş zaman ekiyle birleşmektedir. Bu yapılarda tasvir yardımcı fiillere –gän sıfat-fiil eki getirildiğinde şimdiki zaman sıfat-fiil eki meydana gelir.²²⁹ Ancak –a *turgän* yapısı ve onun değişikliklere uğrayarak Özbek Türkçesindeki kullanımı olan –(a) / –(y)digän yapısı farklı bir fonksiyon üstlenmiştir. Bu da sıfat-fiil eki olarak kullanıldığında ortaya çıkan, gelecek zaman ifadesidir.

Bu yapı Kırgız Türkçesinde ekleşmemiş şekilde –ä *turgän*²³⁰; Uygur Türkçesinde –ädigän / -ydiğän²³¹; Kazak Türkçesinde –ätin / -ytin²³²; Karakalpak Türkçesinde –ätugun²³³ şekillerinde gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılmaktadır.

Ek, Özbek Türkçesinde konsonantlardan sonra –(ä)digän, vokallerden sonra –(y)digän şeklinde gelmektedir: *bär-ädigän – bärädigän, işlä-ydiğän – işläydiğän* gibi.

²²⁶ Volkan Coşkun, (2000), *age.*, s.49.

²²⁷ Aynur Öz, (2001), *agm.*, s.225.

²²⁸ E. Gulamov, (1954) *age.*, s. 35; Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 226.

²²⁹ E. Gulamov, (1954) *age.*, s. 35.

²³⁰ Selahittin Tolkun, (1999), “*Kırgız Türkçesinde Masdar, Partisip ve Gerundiumlar*”, (İstanbul: İstanbul Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 133.

²³¹ Rıdvan Öztürk, (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, (Ankara: TDK Yayınları), s. 82.

²³² Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, (1991), (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları), C. I, s.1060.

²³³ Selahittin Tolkun, (1999), *age.*, s. 133.

“*Lekin t pilm ydi okıyđig n m rd*” “Fakat okuyacak kişi bulunmadı.” (D, 14/6)

“*Kor adig n c yim yok!*” “Korkacak yerim yok!” (UK, 63/8)

1.2.3.2. Ekin Kullanılışı

1.2.3.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

–( )dig n, –(y)dig n sıfat-fiil eki, fiil k k ve g vdelerine doğrudan getirilebilmektedir.

“*Ne bolışın bilm yđig n  ciz b nd m n.*” “Ne olduğunu bilemeyecek aciz (bir) k leyim.” (D, 9/3)

“*Ahır millimetreler bil n  nış  l an dig n harital r h m el k zini boy yđig n kall bl r dost giğe  yl ns , d rdimizni kimge  yt ylik!*” “Velhasıl milimetrelerle a ık a  l lebiyecek haritalar ile el ve g z boyayabilecek menfaat iler etrafta dolaşınca, derdimizi kime anlatalım!” (UK, 103, 1/2)

1.2.3.2.2. Ekin İsim  ekim Ekleriyle Kullanılışı

Bu ekle yapılan sıfat-fiiller, isme getirilebilen iyelik, hal ve  okluk eklerini alabilir.

“*Oyinler  resid  eng m r kkabi, c sar t v  katt   untni t l b  l digani d r  stid gi, y 'ni d rb z oyunidir.*” “Oyunlar arasında en bilineni, cesaret ve b y k azim isteyeniyi ip  st ndeki, yani ip cambazı oyunudur.” ( U, 27/15)

“*S lam berişni k nd   lm yđig nl rni  d bli,  hl qli; s l msizni  d bsiz-t rbiy siz s n b kelişg n k dimd n  t -b b l rimiz.*” “Eskiden atalarımız selam vermeyi terk etmeyenleri edepli, ahlaklı; selamsızı edepsiz-terbiyesiz sayarlarmış.” ( U, 62/21)

1.2.3.3. Ekin Fonksiyonları

1.2.3.3.1. Ekin Sıfat-Fiil Yapma Fonksiyonu

Bu ekle yapılan sıfat-fiiller, cümleye gelecek zaman ifadesi kazandırmaktadır.

“*Kimki oyin kâidäsini ƙopäl rävişdä buzädigän bolsä, oyindän ƙıƙarib yubärilgän.*” “Her kim oyunun kuralını kaba tarzda bozacak olsa, oyundan çıkarılıp gönderilir.” (ÖÜ, 42/27)

“*Öz tilini bilmäydidigän ƙişi öz ätä-änäsinggä häm, öz ävläd-äcdädingä häm hürmät ƙılmäydi.*” “Kendi dilini bilmeyecek ƙişi kendi ana babasına da, kendi evlatlarına da hürmet etmez.” (BTUT, 86/14)

Diğ er sıfat-fiil eklerinde görülen aktif fiilleri anlamca pasifleştirme özelliğ i bu ekte de görülmektedir.

“*Ädäm degäni örgänilmägän, örgänib bolmäydidigän sirli dünÿadır.*” “İnsan dediğ in öğrenilmeyen, öğrenip bilinmeyecek olan sırlı (bir) dünÿadır.” (BTUT, 51/26)

1.2.3.3.2. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi

Özbek Türkçesinde bu ekin getirildiğ i fiiller gelecek zaman çekimi olarak da kullanılmaktadır. Bu ekin şahıslara göre çekimi ş u ş ekildedir:

Teklik:

bil-ädigän-män ‘geleceğ im’

bil-ädigän-sän-(nz. -ädigän-siz) ‘geleceksin’

bil-ädigän ‘gelecek’

Çokluk:

bil-ädigän-miz ‘gelecekler’

bil-ädigän-siz ‘geleceksiniz’

bil-ädigän-lär ‘gelecekler’²³⁴

“*Kim iş buyursa, ‘hop-hop’ deb бүkilädigänmiz, kim oşƙırsa, ‘äfv etgäysiz’ deb egilädigänmiz, kim äldäsä köñädigänmiz, kim maƙtäsä, könglimizni berädigänmiz, kim soräsä, çänimizni hädyä etädigänmiz.*” “Kim iş buyursa ‘hop, hop’ diye бүküleceğ iz,

²³⁴ Rıdvan Öztürk, (1997), Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, (Ankara: TDK Yayınları), s.168.

kim bağırsa ‘afedersiniz’ diye eğileceğiz, kim aldatsa razı olacağız, kim övse gönlümüzü vereceğiz, kim istese canımızı hediye edeceğiz.” (BTUT, 75/5, 6, 7, 8)

“*Här bir devdek-devdek kelüdigän.*” “Her biri dev gibi gelecek.” (BTUT, 75/2)

Yapılan taramalarda ve incelenen eserlerde *-(ä)digän, -(y)digän* sıfat-fiil ekinin kalıcı isimler yaptığına rastlanmamıştır.

1.3. Geçmiş Zaman İfadeli Sıfat-Fiiller

1.3.1. –miş

Özbek Türkçesinde geçmiş zaman ifadesi taşıyan diğer eklerden biri de –miş ekidir. Bu sıfat-fiil eki tüm Türk lehçe ve şivelerinde kullanılmış olan bir ektir.

1.3.1.1. Ekin Yapısı

Ekin etimolojisiyle ilgili Bang, *-mış / -miş < -m fiilden isim yapma eki ile –ş fiilden isim yapma ekinin birleşerek kalıplaşması yoluyla oluştuğunu bildirmektedir.*²³⁵ Ramstedt ise, *mış / -miş < -m fiilden isim yapma eki + iş ‘iş, şey’ şeklinde izah etmeye çalışmıştır.*²³⁶ Bu izahları benimseyen Brockelmann, *-m ve –ş eklerinin başlangıçta zamansız mücerret fiilden isim teşkil ettikleri halde, sonradan birlikte geçmiş zamana kaydıklarını ileri sürer.*²³⁷ Kemal Eraslan ise, *Türkçe’de kullanılan ekleri muhakkak birleşik bir ek şeklinde görmenin ve bu eklerle yaklaştırmaya çalışmanın doğru olmadığını belirtmektedir.*²³⁸

Eski Türkçe’de genellikle *–mış/-miş*, n diyalektinde *–maş/-meş* ve nadir olarak *–muş/-müş* şeklinde kullanılırdı.²³⁹ Ek bu dönemden itibaren şekil ve zaman eki durumuna geçmeye başlamıştır. Kemal Eraslan bu eki isim-fiil menşeli fiil çekimleri bölümünde anlatarak söz konusu ekin “*öğrenilen geçmiş zaman fiil çekimi*” yaptığından

²³⁵ Kemal Eraslan, (1980), *age.*, s. 41.

²³⁶ *ay.*

²³⁷ *ay.*

²³⁸ *ay.*

²³⁹ *ae.*, s. 28.

bahsetmiştir.²⁴⁰ A. Von Gabain ise, eserinde bu eki fiilden isim yapan ekler kısmında aynı şekilde ele almış ve bu ek hakkında “*etken ve edilgen karakterli, zaman bakımından belirsiz isim fiil; sık sık da yüklem ismi yapar.*” şeklinde bir açıklamada bulunmuştur.²⁴¹

Orta Türkçe²⁴², Harezmi Türkçesi²⁴³, Kıpçak Türkçesi²⁴⁴ ve Eski Anadolu Türkçesi²⁴⁵ dönemleriyle, lehçelerin çoğunda –miş / -miş şekliyle kullanılan ek günümüz Türkiye Türkçesinde vokal uyumuna bağlanarak –miş / -miş / -muş / -müş olarak dört şekilde kullanıla gelmiştir.²⁴⁶

Özbek Türkçesinde bu ek daima –miş şeklinde kullanılmıştır. –miş eki işlek bir ek olmayıp arkaik bazı örneklerde hayatiyetini devam ettirmiştir. Ek özellikle Özbek Türkçesinde *ötmış* gibi bazı kalıplaşmış kelimelerde görülmektedir.

“*Ötmış şadlığimni taşladi sürib.*” “Geçmiş sevincimi uzaklaştırdı.” (UK, 4/8)

1.3.1.2. Ekin Kullanılışı

1.3.1.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

-miş sıfat-fiil eki Özbek Türkçesinde sıkça kullanılan sıfat-fiil eklerinden değildir. Ek daha ziyade arkaik bazı kelimelerde varlığını sürdürmektedir.

“*Şu säbäbdän u yälğängä tez işänädi vä uning cängävär särgüzäştläridä mähsus yoldäşi bolmış Äväzning istehzäsiga häm nişän bolädi.*” “Bu sebepten o yalana tez inanır ve onun kavgalı sergüzeşlerinde özel yoldaşı olmuş Äväz’in istihzasına da nişan olur.”²⁴⁷

1.3.1.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılışı

²⁴⁰ Kemal Eraslan, (1980), *age.*, s.153-155.

²⁴¹ A. Von Gabain, (1995), *age.*, s. 53.

²⁴² Necmettin Hacıeminoğlu, (1996), *age.*, s. 164.

²⁴³ Aysu Ata, (2002), *age.*, s.88.

²⁴⁴ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, (1994), *age.*, s. 144.

²⁴⁵ Gürer Gülsevin, (1997), *age.*, s. 123.

²⁴⁶ Muharrem Ergin, (1993), *age.*, s.317.

²⁴⁷ Volkan Coşkun, (2000), *age.*, s. 221.

Bu sıfat-fiil eki, iyelik, hal ve çokluk ekleriyle kullanılmaktadır.Özbek Türkçesinde, bilhassa iyelik eki almış sıfat-fiiller sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bunlar bazen nesne, bazen de fiil ismi gibi hareket ifadesi taşımaktadırlar.

“*Ötmışingning izigä båkáb.*” “Geçmişinin izine bakıp” (UK, 38/15)

“*Dällä degän bir hatining kılmışlari hikâyä kılinär edi.*”“Dalla denilen bir kadının yaptıkları hikaye edilirdi.”²⁴⁸

1.3.1.2.3. Ekin İsimden İsim Yapma Ekleriyle Kullanılışı

Ek, *-lık/ -lik* ve *-li* isimden isim yapma ekleriyle bir arada kullanılabilir. Bu yapılar, zamanla kalıcı birer isim haline gelmişlerdir. *oqımışli* ‘tahsilli, bilgili’²⁴⁹ gibi.

1.3.1.3. Ekin Fonksiyonları

1.3.1.3.1. Ekin Sıfat-Fiil Yapma Fonksiyonu

Türkiye Türkçesindeki gibi Özbek Türkçesinde de geçmiş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılmaktadır.

“*Yâzläklärdä kömilmiş tâklärni açış, kesiş, täräs, bağ belläs, haşäk-sämân topläs becerilgän.*” “Yaylalarda gömülmüş olan üzümleri sarma, biçme, bağ bozumu, ot-saman toplama (işleri) yapılır.” (ÖU, 55/26)

Bu sıfat-fiil eki nadir kullanılmış ve yaptığı sıfat-fiiller de hep aktif olmuştur.

1.3.1.3.2. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi

Bu ek, Eski Türkçe döneminden itibaren şekil ve zaman ekine doğru kaymıştır. Ekin Özbek Türkçesinde de öğrenilen geçmiş zaman eki olarak kullanım sahasına çıktığı görülmüştür. Öğrenilen geçmiş zaman çekimi düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaksızın eke zamir menşeli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.²⁵⁰ Şekil ve zaman

²⁴⁸ Rıdvan Öztürk, (1997), age., s. 222.

²⁴⁹ ae., s.126.

²⁵⁰ ay.

eki olarak da yaygın bir kullanılışa sahip değildir. Bu ekin Özbek Türkçe’inde şahıslara göre çekimi şu şekilde yapılmaktadır:

Teklik:

kel-miş-män ‘gelmişim’

kel-miş-sän (nz.kel-miş-siz) ‘gelmişsin’

kel-miş (kel-miş-dir) ‘gelmiş’

Çokluk:

- (kel-miş-miz) * ‘gelmişiz’

- (kel-miş-siz) ‘gelmişsiniz’

kel-miş-lär ‘gelmişler’²⁵¹

“Mänä şundän keyinginä haqıqay pählävânlär, el âräsidadä mâşhur bolgän pälvânlär kafäs âlişmiş.” “İşte bundan sonra gerçek pehlivanlar, halk arasında meşhur olan pehlivanlar kafes almışlar.” (ÖU, 54/33)

“Fâtih deb nâm âlmış özi häm âhîr” “Fatih diye nam almış kendisi de zaten” (D, 7/12)

1.3.1.3.3. Ekin Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonu

Bu sıfat-fiil eki, bazen isimden isim yapma eklerinden –lık / –lik / -li eklerinin getirilmesi sonucu tek başına kalıplaşarak kalıcı isimler oluşturmaktadır.

Oqı-miş-li ‘okumuş’²⁵², *yâz-miş* ‘suç’²⁵³, *tur-muş* ‘hayat’²⁵⁴ gibi.

“İsm koyış âdâtdä kışlâk, mâhällä-guzârning keksä, oqımışli, dânişmând kışilâri imtiyâzidä bolgän.” “İsim koyma adeti, köy, mahalle-sokağın yaşlı, okumuş, alim kişilerin imtiyazında olur.” (ÖU, 11/9)

1.3.2. –gän , -ğan / -kän

Eski Türkçe döneminden beri yaygın şekilde kullanıla gelen –gän , -ğan / -kän sıfat-fiil eki kendisine Özbek Türkçesinde de geniş kullanım alanı bulmuştur. (Ekin

* Parantez içine alınmış kısımlar, metinlerde böyle bir çekimle karşılaşılammış olmasına rağmen olması muhtemel çekimleri göstermektedir.

²⁵¹ Rıdvan Öztürk, (1997), age., s.127.

²⁵² Ertuğrul Yaman-Nizamiddin Mahmud, (1998), age., s. 128.

²⁵³ Volkan Coşkun, (2000), age., s. 57.

²⁵⁴ Ertuğrul Yaman-Nizamiddin Mahmud, (1998), age., s. 94.

yapısı, kullanılışı ve fonksiyonlarıyla ilgili daha geniş bilgi için bk. 1.1.1. –gän ,-kan / -kän sıfat-fiil eki)

Ek, Özbek Türkçesinde geçmiş zaman ifadesi taşıyan sıfat-fiiller yapmaktadır.

“*Sen dillärgä bitilgän kitâb.*” “Sen gönüllere yazılmış kitap.” (UK, 36/4)

“*Tuğılğan küningni bälki bilärsän.*” “Doğduğu günü belki bilirsin.” (D, 13/19)

“*Bälgä bilän bir ursäng / Uçrügän här bir taşni.*” “Çekiç ile birlikte vursan / Rastladığın her bir taşı.” (D, 42/13)

“*Şe’rim, sen kalbimgä ilk bär kelgän kün!*” “Şiirim, sen kalbime ilk defa girdiğin gün!” (UK, 95/6)

“*Äy tutilgän künlär çälingändä câm.*” “Ay(ın) tutulduğu günler vurulduğunda kadeh” (ÜK, 46/27)

“*Sevgänim yoq sendä başqa.*” “Sevdiğim yok senden başka.” (ÜK, 120/30)

“*Äyning ätrâfidän kâçgän vaqt yulduz.*” “Ayın etrafından çekildiği zaman yıldız.” (ÜK, 134/3)

“*Bu cärâyândän keyin bälä (bälälär) yätgän duğâbä körpäläri üstigä yengil çâyşäblär yâpilib, kesilgänlär çälkançä yätirilädi.*” “Bu hadiseden sonra çocuk (çocuklar), yatılan döşeklerin üstüne hafif çarşaf serilip, yorulanlar sırt üstü yatırılır.” (ÖÜ, 19/33)

III. BÖLÜM

1. ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ ZARF-FİİLLER

1.1. Basit Zarf-Fiil Ekleri

Özbek Türkçesindeki zarf-fiil ekleri genel itibariyle iki ana başlıkta toplanabilir: “*Basit Zarf-Fiil Ekleri* ” ve “*Kalıplaşmış veya Birleşik Zarf-Fiil Ekleri*”. Buna göre “*Basit Zarf-Fiil Ekleri*” başlığı altında ele alınabilecek zarf-fiil ekleri, Özbek Türkçesinin tarihi gelişimi içerisinde önceden beri var olan ve etimolojisi tam olarak yapılamayan eklerdir.

1.1.1. -ä / -y

Eski Türkçe döneminden beri kullanılan bu zarf-fiil eki, Özbek Türkçesinde de yaygın bir kullanım alanına sahip olmuştur.

1.1.1.1. Ekin Yapısı

-a / -e zarf-fiil eki, Türk dilinin bütün tarihi dönemlerinde karşımıza çıkan bir ektir. Bu eklerden Eski Türkçe döneminde -u / -ü eki daha çok kullanılmasına rağmen, günümüze yaklaştıkça -a / -e kullanımını ağırlık kazanmıştır.²⁵⁵

Ekle ilgili etimolojik deneme çalışması yapan Jean Deny’ye göre, -a / -e zarf-fiil eki -*kay* / -*gay*’dan gelmektedir.²⁵⁶ A. N. Kononov ise ekin tarihi gelişimini -*garu* / -

²⁵⁵ Nuri Yüce, (1999), *Gerundien im Türkischen*, (İstanbul: Simurg Yayınları), s.27.

²⁵⁶ *ae.*, s. 27.

gerü > *-gar* > *-(y)ar* > *-(y)a* şeklinde yapmaktadır.²⁵⁷ Fakat Nuri Yüce her iki fikri de benimsememekte; bunun sebeplerini de *-kay / -gay* ve *-garu / -gerü* eklerinin *-a / -e* zarf-fiil ekiyle semantik bir ilgisinin olmaması ve *-a / -e* zarf-fiil ekinin her iki yapıdan da daha eski bir şekil olması şeklinde sıralamaktadır.²⁵⁸

Eski Türkçe'de *-a / -e*; *-u / -ü* ve nadiren de olsa *-ı / -i* şeklinde olan bu ek²⁵⁹, hemen hemen aynı şekilde tarihi Karahanlı²⁶⁰, Harezmi²⁶¹ ve Kıpçak Türkçelerinde²⁶² Eski Türkçe'deki şekilleri muhafaza etmiş, *Codex Cumanicus*'ta ise hem *-ı*, hem de *-y*'li şekiller kullanılmıştır. Bu ekler, Çağatay sahasında bir takım değişikliklere uğrayarak *-a / -e* kullanımının yanında, nadiren de olsa şiirde *-yu / -yü* ve *-y* şeklinde kullanım sahasına çıkmıştır.²⁶³

Özbek Türkçesine bakıldığında bu ek konsonantla biten fiil tabanlarına *-ä*, vokalle biten fiil tabanlarına *-y* şeklinde gelmektedir. Çağatay Türkçesi döneminde ortaya çıkan *-y* şekli bu lehçede de kullanılmaya devam etmiştir. Ancak bu kuralın değişiklik arz ettiği birkaç istisnai durum da vardır. Mesela Özbek Türkçesinde *de-* ve *ye-* fiil köklerine normalde *-p* zarf-fiil eki getirilir Ancak *-ä* zarf-fiil eki getirilecek olursa *deyä* ve *yeyä* şekillerinde kullanılmaktadır.²⁶⁴

“*Sâdıķning kıızıl közläri oynäy cävâb berdi.*” “Sadıkın kızarmış gözleri oynayarak cevap verdi.” (ÖK, 179/37)

“*Mağlubni ğalib deyä etarlar e'lân.*” “Mağlubu galip diye ilan ederler.” (D, 12/4)

²⁵⁷ Nuri Yüce, (1999), *age.*, s. 27.

²⁵⁸ *ay.*

²⁵⁹ A. Von Gabain, (1995), *age.*, s. 84-85.

²⁶⁰ Necmettin Hacıeminoğlu, (1996), *age.*, s. 172-174.

²⁶¹ Aysu Ata, (2002), *age.*, s. 89.

²⁶² Ali Fehmi Karamanhoğlu, (1994), *age.*, s. 145.

²⁶³ János Eckmann, (2003), *age.*, s.104-105.

²⁶⁴ E. Gulamov, (1954) *age.*, s. 248.

1.1.1.2. Ekin Kullanılışı

1.1.1.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

-ä / -y zarf-fiil eki, vokalle biten fiil kök ve gövdelerine -y, konsonantla biten fiil kök ve gövdelerine -ä şeklinde doğrudan getirilmektedir.

“*Sâdıķning yelkäsiga kaķa ‘râhmät, râhmät’ deb ķoydi.*” “Sadık’ın omzuna dokunarak, ‘Teşekkür, teşekkür’ deyip durdu.” (ÖK, 177/11)

“*Yahşisiz...’ deyä äldäysän meni.*” “‘İyisiniz...’ diyerek aldatırsın beni.” (UK, 53/3)

“*Yüräkkä ķongändä säginç ğubäri, / Ķâşinggä änä, deyä, külib kelärsän.*” “Yüreğe özlem tozu konuştuğunda, / Karşısına anne, diye, gülüp gelirsin.” (ÜK, 60/4)

1.1.1.2.2. Ekin Birleşik Fiillerde Kullanılması

Bu zarf-fiil eki aynı zamanda birleşik fiil yapılarında asıl fiille yardımcı fiil arasına gelerek bunların birbirine bağlanmasına yardımcı olur.

“*Hünär körsätmäsä cim yürä älmäs.*” “Hüner göstermese sessiz yürüyemez.” (D, 33/4)

“*Ķutķaziş yolini izläy başlädi.*” “Kurtarma çaresini aramaya başladı.” (D, 34/8)

“*Yälğän sözlay başlar dähälär hättä.*” “Dahiler bile yalan söylemeye başlar.” (D, 12/6)

1.1.1.2.3. Tekrar Gruplarıyla Kullanılışı

-ä / -y zarf-fiil eki, Özbek Türkçesinde tekrar gruplarıyla çok yaygın şekilde kullanılmaktadır. -ä / -y zarf-fiil ekiyle oluşturulan tekrar grupları, cümledeki hareketin uzun süreden beri devam ettiğini, sürekli olduğunu bildirir.²⁶⁵

²⁶⁵ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 230.

“*Ärtgä qaräy-qaräy kaytdim Hivädän.*” “Ardıma baka baka döndüm Hive'den.”
(D, 53/7)

“*Dälälärdä işläy-işlüy nağali köçgän*” - “Tarlalarda işleye işleye nalı bozulmuş.”(ÜK, 135/24)

“*Issıkdän köyä-köyä*” “Sıcaktan yana yana” (ÜK, 70/12)

“*El sözini tinglay-tinglay*” “El sözünü dinleye dinleye”(ÜK, 140/8)

1.1.1.3. Ekin Fonksiyonları

1.1.1.3.1. Ekin Zarf-Fiil Fonksiyonu

-ä / -y zarf-fiil şekli, Türkiye Türkçesindeki -arak / -erek zarf-fiil ekinin üstlendiği fonksiyonları üstlenmektedir.

“*Türkçä oqıy häm islâmgä sığınsä bolärdi.*” “Türkçe okuyarak da islama sığınsa olur.” (BTUT, 76/14)

“*Bälki vicdän deyä tinmäy çekib äh*” “Belki vicdan diyerek dinmeyen ah çeker.”
(D, 11/5)

“*Bu ne hâl - baht deyä bitgändä gäzäl*” “Bu ne hal - baht diyerek bittiğinde gazel.” (ÜK, 39/15)

“*Ätäbek häm külimsiräy ‘Kutluğ bolsın!’ degän.*” “Ata Bey de gülümseyerek ‘Kutlu olsun!’ demiş.” (ÖK, 367/17)

“*Bäränbek ungä e'tibär beräy, Onğar pälvänniñ Rähängä aşıklığı, sāvçi yubärgänliğı vâ ulärning izzä bolib kaytgänliğı haqıdä oyläy ketdi.*” “Baran Bey ona itibar ederek, Ongar pehlivanın Reyhan'a âşık olması, görücü göndermesi ve onların utanarak döndüklerini düşünerek gitti.” (BTUT, 77/39)

Bir hareket hali ifadesiyle birlikte o hareket halinin ortaya çıktığı anı gösterme

fonksiyonuna sahiptir.²⁶⁶ Bu fonksiyonu taşıyan zarf-fiil ifadesi, Türkiye Türkçesinde – inca / -ince zarf-fiil ekiyle karşılanmaktadır.

“Ungä *karäy*, täbibliginggä tän bergänimdän äldinggä ketdim.” “Ona bakınca, tabip olmasına ön ayak olduğumdan öncesine gittim.” (BTUT, 85/12)

“Özi häm *katnây* öläbilär edi, keçä üç *qaytä* kelib-ketdi.” “Kendisi de sefere gidince ölebilirdi, gece üç defa gelip gitti.” (ÖK, 175/27)

1.1.1.3.2. Ekin Birleşik Fiil Teşkilleri Oluşturması

Esas fiil niteliğinde olan zarf-fiiller, kendilerindeki oluş ve kılışı tasvir niteliğinde olan bir yardımcı fiille özel bir anlam meydana getirecek şekilde birleşip kaynaşırlar. Bu durumda zarf-fiiller, asıl manalarını korurken; yardımcı fiiller (tasvir fiilleri) asıl anlamlarını kaybederek, yeterlik, süreklilik, tezlik vb. ifadeleri kazanırlar.²⁶⁷ Bu yapılar Özbek Türkçesinde de sıkça kullanılmıştır. Bu şekilde kurulmuş tasvir fiillerdeki kullanımlar şu şekildedir:

-ä / -y *äl-*: Bu yapı bütün Kuzey ve Doğu şivelerinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de muktadirlik ifade etmektedir.

“*Hunär korsätmäsä cim yurä älmäs.*” “Hüner göstermese sessizce yürüyemez.” (D, 33/4)

Bu yapı nadir de olsa vurgusuz orta hece vokalinin düşmesi sonucu *äl-* tasvir fiilinin fiil tabanına olduğu gibi getirilmesiyle de oluşmaktadır.

“*Oqadim tünläri kötärälmäy baş.*” “Okudum geceleri kaldıramadan baş.” (UK, 4/2)

“*Mäktäbgä bärälmäy ketgänmän qaytib.*” “Okula varamadan dönüp gittim.” (UK, 12/2)

²⁶⁶ Muharrem Ergin, (1993), *age.*, s. 322.

²⁶⁷ Volkan Coşkun, (2001), “Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Zaman Kavramı Taşıyan –a / e, -ı / i, -o / ö, -u / ü, -y Zarf-Fiil Ekleri”, *TDEED*, S. 11, s. 76.

"*Arām tãpãlmãsdãn nãtinç tebrãnär.*" "Huzur bulamadan huzursuz çalkalanır."
(ÜK, 37/22)

-ä/-y bil-: Bu yapı da Özbek Türkçesinde -ä/-y ä- yapısı gibi kullanılan ikinci mukteditlik yapısıdır.

"*Öçini Ordädän älä bilgän zât*" "Öcünü Ordä'dan alabilen kişi." (D, 7/6)

-ä / -y ber-: Bu şekil, Özbek Türkçesi'nde tezlik ifadesi taşıyan birleşik fiil yapısıdır.

"*Mänfäät bolsä bäs, kaytmäs bälädän, / Kuruq cıķaberär çöksä däryädän.*"
"Menfaat olsa yeter, dönmez beladan / Kuru çıkıverir daldığı denizden." (D, 26/8)

"*Soräybersäm sävällärim häli täläy, / Mäydä-çüydä, ikir- çikir, äläy-bäläy.*"
"Soruversem sorularım epey çok / Ufak-tefek, ıvır-zıvır, öyle-böyle" (D, 32/4)

1.1.1.3.3. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi

Son olarak ek, bir takım ses hadiseleri neticesinde şimdiki zaman ve gelecek zaman çekim ekinde de kullanılmaktadır.

Şimdiki zaman çekimindeki -yâtir ekinde sonu konsonantla biten fiillere getirilirken kendinden önce -ä zarf-fiil ekini almaktadır. Bu ekin şahıslara göre çekimi şöyledir:

Teklik:

ıç-ä-yâtir-män 'ıçıyorum'

ıç-ä-yâtir-sän 'ıçıyorsun'

ıç-ä-yâtir 'ıçıyor'

Çokluk:

ıç-ä-yâtir-miz 'ıçıyoruz'

ıç-ä-yâtir-siz 'ıçıyorsunuz'

ıç-ä-yâtir~ıç-ä-yâtir-lär 'ıçıyorlar'²⁶⁸

"*Täledä bärini sen häm köräyâtirsän.*" "Talihte varlığını sen de görüyorsun."
(D, 21/29)

Gelecek zaman çekimlerinden biri de -(y)ädigän çekimidir. Bu ek aslında tur-

yardımcı fiiliyle teşkil edilen birleşik fiillerin öğrenilen geçmiş zaman eki –gän ile çekimlenmiş şeklidir. (< kıl-ā tur-gän-män)²⁶⁹ Bu ekin şahıslara göre çekimi şu şekildedir.

Teklik:

bil-ādigän-män 'bileceğim'

bil-ādigän-sän 'bileceksin'

bil-ādigän 'bilecek'

Çokluk:

bil-ādigän-miz 'bileceğiz'

bil-ādigän-siz 'bileceksiniz'

bil-ādigän-lär 'bilecekler'²⁷⁰

“Endi esä özimiz oşā dingä sığınādigänmiz.” “Şimdi ise kendimiz öylece dine sığınacağız.” (BTUT, 74/40)

1.1.2. -b

Eski Türkçe döneminden itibaren Türk dilinin her döneminde ve her kolunda yaygın bir şekilde kullanılmış olan bu ek, Özbek Türkçesinde de geniş bir kullanım alanına sahiptir.

1.1.2.1. Ekin Yapısı

Eski Türkçe döneminde vokalle biten fiil tabanlarına –p, konsonantla bitenlere ekseriya, –ip, –ip; son hecesi yuvarlak ünlü olanlardan sonra –up, –üp gelir.²⁷¹, Orta Türkçe döneminde –p / -(i)p / -(i)p; -(u)p / -(ü)p, nadiren de bu ekin genişlemiş şekilleri olan ve daha çok Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan –uban / –üben; –upan / –üpen yapıları kullanılmıştır.²⁷² Harezmi Türkçesinde²⁷³ de aynı şekillerde kullanılan eke Çağatay Türkçesinde de benzer şekillerde rastlanmaktadır.²⁷⁴ Kıpçak Türkçesi

²⁶⁸ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 140.

²⁶⁹ *ae.*, s. 168.

²⁷⁰ *ay.*

²⁷¹ A. Von Gabain, (1995), *age.*, s. 84.

²⁷² Necmettin Haceminoğlu, (1996), *age.*, s. 171-172.

²⁷³ Aysu Ata, (2002), *age.*, s. 89.

²⁷⁴ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 109.

döneminde ek -p ve -ip / -ip şekilleriyle karşılaşmaktadır.²⁷⁵ Eski Anadolu Türkçesine gelindiğinde bu ekte bazı değişiklikler olduğu gözlenmiştir. Bu döneme has bir özellik olan vokal yuvarlaklaşması temayülü bu ekte de kendini göstermiş ve ek -up / -üp şekillerinde kullanılmıştır.²⁷⁶ Ayrıca yine bu dönemde -p zarf-fiilinin genişlemiş şekilleri ortaya çıkmıştır. Bu yapılar, -uban / -üben ve -ubanın / -übenin kullanımlarıdır.²⁷⁷

Bütün lehçe ve şivelerde de sıklıkla kullanılan zarf-fiil eklerinden olan bu ek, Özbek Türkçesinde vokalle biten fiil köklerine -b, konsonantla biten fiil köklerine ise yardımcı vokalle birlikte -ib şeklinde getirilmektedir.

“Köz yumib-yüräkning közini açib.” “Göz yumarak yüreğinin gözünü açmış.”
(UK, 95/7)

“Mağlubni ğalib deb etärlär e’län.” “Mağlubu galip diye ilan ederler.” (D,
12/4)

1.1.2.2. Ekin Kullanılışı

1.1.2.2.1. Yahn Şekilde Kullanılışı

-b zarf-fiil eki fiil kök ve gövdelerine doğrudan getirilerek kullanılmaktadır.

“Ädälät menmän deb täpgäy e’tibär” “Adalet benim diye itibar bulacak.” (D,
20/4)

“Kaytib tuşmâkikkä täpmädi çärä.” “Dönüp düşmeye çare bulamadı.” (D,
33/18)

“Yürägingni sıkar ming bittä sävâl, / Dost deb bilgäningning ädävätleri.”
“Yüreğini sıkar bin bir soru, / Dost diye bildiğinin düşmanlıkları”(D, 45/6)

“Büyüklük küdrätin sezmay yâ sezib” “Büyüklik kudretini sezmeden ya da

²⁷⁵ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, (1994), age., s. 147.

²⁷⁶ Gürer Gülsevin, (1997), age., s. 133.

²⁷⁷ ay.

sezip” (D, 39/9)

1.1.2.2.2. Ekin Birleşik Fiillerde Kullanılması

Bu zarf-fiil eki aynı zamanda birleşik fiil yapılarında yardımcı fiile gelerek asıl fiille yardımcı fiilin birbirine bağlanmasına yardımcı olur.

“*Āstānāmdā qarāb turgān kim boldi?*” “Eşiğimden bakıp duran kim oldu?”
(UK, 90/15)

1.1.2.2.3. Tekrar Gruplarıyla Kullanılması

-b zarf-fiil eki Özbek Türkçesinde tekrar gruplarıyla da sıkça kullanılmaktadır. Bu kullanımda bu zarf-fiil ekinin süreklilik ifadesi kendini açıkça göstermektedir.²⁷⁸

“*Āvvāldān ming-minglāb bāytlār yāzmişlār.*” “Önceden binlerce beyit yazmışlar.” (D, 11/2)

“*Tegirmān tāşlāri ğuv-ğuvlāb yātār.*” “Değirmen taşları gürül gürül edip yatar.”
(UK, 85/4)

“*Sen emāsmi oĉib-yāngān ümidim?!*” “Sen değil misin yanıp sönen ümidim”
(UK, 90/22)

“*Uning bugūngi fāryādidā hāli tölā ānglāb yetilmāgān halqlārimizning ertāngi nālālāri sās berāyātir.*” “Onun bugünkü feryadında henüz tam bilip tanımayan halklarımızın önceki çığlıkları ses getirmektedir.” (UK, 97/6)

“*Bālki ulārning köplāri begānā ātlār bilān çūtişib-kārişib ketgāndir.*” “Belki onların çoğu yabancı atlarla eklenip karışarak gitmiştir.” (BTUT, 49/1, 2)

1.1.2.2.4. İsimden İsim Yapma Ekleriyle Kullanılması

Özbek Türkçesinde -b zarf-fiil ekinden sonra -rāĉ karşılaştırma eki, -ginā küçültme eki getirilebilmektedir.²⁷⁹ *kūlibrāĉ gepir-* ‘biraz gülerek söyle-’, *kūlibginā koy-* ‘biraz gül-’ gibi.

“*Borānbek u bilān bāhslāşibginā otirişi özigä ep körmädi.*” “Boran Bey onunla biraz tartışarak oturmayı kendisine yakıştırmadı.” (BTUT, 78/40)

“*Eşik artıqçä tār bolgāni üçün ät sıķlibkinā ötdi-dä, endi uzunginā üsti açıķ yoläk başlandı.*” “Kapı fazlaca dar olduğu için at biraz sıkılıp geçti de, şimdi uzunca üstü açık patika başladı.”(ÖK, 174/20)

“*Mirzābek dostigä yer āstidān ķorkıbrāķ ķarädi, ...*” “Mirza Bey arkadaşına yer altından biraz korkarak bakar, ...” (BTUT, 78/5)

1.1.2.2.5. Ekin Edatlarla Kullanılması

-b eki bazen de –āk (< ET. ok, ök) kuvvetlendirme edatıyla birlikte kullanılır.²⁸⁰ *yāşligidān başlābāk* ‘gençliğinden başlayarak’²⁸¹ gibi.

“*Bu oy Borānbekning ķaynāķ vücudini gözäl hislār bilān toldiribāķ, tolķnlätiräyātgändäy, Mirzābek şāfķatsiz bāhsni hām unutgändäy, uni oyingä tākliķ ķalıb ķaldı.*” “Bu düşünce Boran Bey’in kızgın vücudunu güzel hislerle doldurarak dalgalandırır gibi, Mirza Bey kötü tartışmayı bile unutmuş gibi, onu oyuna çağırdı.” (BTUT, 79/18)

Bu ekin en önemli özelliklerinden biri, olumsuz şeklinin olmamasıdır.²⁸² Mesela Türkiye Türkçesinde “*gelip*” kelimesiyle birlikte bunun olumsuz şekli “*gelmeyip*”in de kullanılmasına karşılık, Eski Türkçe döneminden beri birçok Türk lehçe ve şivesinde olumsuz şeklinin olmaması gibi Özbek Türkçesinde de bu ekin olumsuz şekli kullanılmamaktadır. Bunun yerine –māy kullanılır. (Bu zarf-fiil ekiyle ilgili daha geniş bilgi için bk. 1.2.5. –māy / –māyin zarf-fiil eki) Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, ek öğrenilen geçmiş zaman çekim eki fonksiyonunu da üstlendiği için bu kullanımında olumsuz fiil tabanlarına getirildiği de görülmektedir.

²⁷⁸ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 237.

²⁷⁹ Nuri Yüce, (1999), *age.*, s.54.

²⁸⁰ ay.

²⁸¹ Volkan Coşkun, (2000), *age.*, s. 194.

²⁸² Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 236.

1.1.2.3. Ekin Fonksiyonları

1.1.2.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu

-b zarf-fiil eki iki hareketin birbiri ardınca veya aynı zamanda gerçekleştiğini gösterir. Dolayısıyla bu ek, iki hareket arasında bağlama fonksiyonunu da üstlenmiştir.²⁸³

“Kūlib, ōksib, yānib, çāplāb, yūgūrūb / Ōtgān ūmrim kuçāğimgā ātildi!”
“Gülerek, üzülererek, yanarak, koşarak / Geçen ömrüm kucağıma atıldı.” (UK, 91/9)

“Kōz yumīb-yürākning kōzini āçib.” “Göz yumarak yüreğinin gözünü açmış.”
(UK, 95/7)

“Vātān deb men bāyan kıldim, āyā dostlār, muhāmmāsni.” “Vatan diyerek beyan kıldım, ey dostlar, muhammesi.” (D, 3/6)

“Āhiyri kūlib tāle, sāhibi dāvrān boldik.” “Sonra talih gülüp, sahib-i devran olduk. (D, 5/7)”

“Mağlubni ğalib deb etārlār e’lān.” “Mağlubu galip diye ilan ederler.” (D, 12/4)

“Bulutlār ārālāb uçār bürgütlār” “Bulutları aralayıp uçar kartallar” (KT, 23/40)

1.1.2.3.2. Ekin Birleşik Fiil Teşkilleri Oluşturması

Esas fiil şeklinde olan -p’li zarf-fiil kendisindeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan bir yardımcı fiille özel bir anlam meydana getirecek şekilde birleşip kaynaşır. Bu durumda -p’li zarf-fiil, asıl anlamını muhafaza ederken; yardımcı fiil (tasvir fiil) asıl manasını kaybederek, yeterlik, süreklilik, tezlik vb. anlamlar ifade etmeye başlar.²⁸⁴ Özbek Türkçesinde bu zarf-fiil ekinin yalın kullanımından daha yaygın şekilde birleşik fiil yapımında kullanıldığı görülmektedir. Bu tür yapılar şunlardır:

²⁸³ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 237.

²⁸⁴ Volkan Coşkun, (1999), “Türk Lehçelerinde Zaman Kavramı Taşıyan -p’ Zarf-Fiil Eki”, *TDDED*, S. 7, s. 173.

-b *âl*:- “al-” fiili tasvir yardımcı fiil olarak kullanıldığında, asıl fiilin özne tarafından gerçekleştirildiğini belirtir.²⁸⁵

“*Kümüş mülâyimginä klib ânâsiğa qarâb âldi.*” “Gümüş sakince yapıp annesine bakıp aldı.” (ÖK, 172/28)

-b *yât*:- Bu fiil -(i)b zarf-fiiliyle beraber kullanıldığında fiile süreklilik anlamı vermektedir.²⁸⁶

“*Lekin suvsızlıkdän kırğâklärdä ölib yâtgân bälîklärdek qumgä bätib kemälär kâldi.*” “Fakat susuzluktan sahillerde ölen balıklar gibi gemiler kuma batıp kaldı.” (UK, 104/29)

-b *bol*:- *bol*- “olmak” tasvir yardımcı fiili beraber kullanıldığı fiilin gerçekleşmesinin tamamen bittiğini bildirir.²⁸⁷

-b *ber*:- *ber*- ‘ver-’ tasvir yardımcı fiili -(i)b zarf-fiil ekiyle birlikte kullanıldığında fiilin anlamına tezlik ifadesi katmaktadır.

“*Qarâyman sârğaygân tünd kırışimgä, / Sekin âğib berâr ümrning tüni.*” “Bakarım sararan sessiz güneşime / Sakince ağarırverir ömrün gecesini” (D, 46/18)

-b *yiber*:- *yiber*- “göndermek” tasviri fiili birlikte kullanıldığı fiillerin ani olduğunu veya tamamen gerçekleşmesinin tamamlandığını bildiren bir anlam kazanmaktadır.²⁸⁸

-b *yür*:- *yür*- “yürümek” fiili, Özbek Türkçesinde şimdiki zaman ifade eden tasviri fiillerden biridir. Yapılan eylemin sürekliliğini göstermektedir.²⁸⁹

-b *çık*:- *çık*- fiili, tasviri fiil olarak kullanıldığında, eylemin tamamıyla gerçekleştiğini bildirmektedir.²⁹⁰

²⁸⁵ Selahittin Tolkun, (1999), *age.*, s. 194.

²⁸⁶ *ae.*, s. 194.

²⁸⁷ *ae.*, s.195.

²⁸⁸ *ae.*, s.196.

²⁸⁹ *ay.*

²⁹⁰ Selahittin Tolkun, (1999), *age.*,s. 196.

“*Ammâ ösib çıkmäs kuduqdän kamış*” “Ama büyüüp çıkmaz kuyudan kamış”
(UK, 77/8)

-b *kal-*: *kal-* “kalmak” yardımcı fiili asıl fiilin beklenmedik bir şekilde gerçekleştiğini, aniliğini, bir defalığını veya sürekliliğini ifade eder.²⁹¹

“*Sezib kâldi bâlälär.*” “Sezip kaldı çocuklar.” (UK, 113/30)

-b *kel-*: *kel-* “gelmek” fiili, tasvir yardımcı fiil olarak kullanıldığında esas fiilin aralıksız meydana geldiğini bildirir.²⁹²

“... *faqat uning süçük sözläriniginä tingläb kelgän Ätäbekkä bu horlıq turmişdän birinçi zärbä edi.*” “... ama onun tatlı sözlerini bile dinleyebilen Atabey’e bu horluk hayattan ilk darbe idi.” (ÖK, 187/6)

kel- fiili, *al-* fiiliyle yan yana kullanıldığında pek çok şivede görülen *alıp kel-* “getirmek” fiilini oluşturur.²⁹³

-b *öt-*: *öt-* “geçmek” fiili, tasviri fiil olarak kullanıldığında, esas fiilin tam olarak veya başka bir işi yaparken o arada gerçekleştirildiğini bildirir.²⁹⁴

“*Ärқан sälib ötgän turnälär*” “Urgan salıp geçer turnalar” (UK, 82/26)

-b *tur-*: *tur-* “durmak, kalkmak” fiili, tasvir yardımcı fiili olarak kullanıldığı zaman asıl fiilin sürekliliğini bildirmektedir.²⁹⁵

“*Här kün ölib turmâq çeksiz bir äläm*” “Her gün ölüp durmak sonsuz bir elem”
(UK, 74/9)

“*Äyrim şairlärimiz haritägä qaräb, Ämu bilän Sirni ikki qolgä, Ärälni esä änä Özbekistänni ikki qoli bilän kuçâqlüb turgän fäzändgä oşätдилär.*” “Başka şairlerimiz haritaya bakıp Amuderya ile Sirderya’yı iki kola, Aral’ı ise ana Özbekistan’ı iki eli ile

²⁹¹ *ae.*, s.198.

²⁹² *ay.*

²⁹³ E. Gulamov, (1954), *age.*, s.145.

²⁹⁴ Selahittin Tolkun, (1999), *age.*, s.201.

²⁹⁵ *ae.*, s.202.

kucaklayıp duran bir çocuğa benzettiler.” (UK, 102/21)

1.1.2.3.3. Ekin Şekil ve Zaman Eki Durumuna Geçmesi

–b zarf-fiil eki tıpkı –gän sıfat-fiil ekinde olduğu gibi bazı ses hadiseleriyle doğrudan öğrenilen geçmiş zaman eki görevinde kullanılmıştır. Bu durum Çağatay, Harezmi, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesi sahalarında –p turur / –p durur / –pdur / –ptur şekilleriyle, öğrenilen geçmiş zaman eki olarak –mış / –miş ekiyle birlikte kullanılmaktaydı.

Günümüz Türk şivelerinin çoğunda da bu durum söz konusudur. –b zarf-fiil eki öğrenilen geçmiş zaman eki olarak kullanıldığında şahıslara göre şöyle çekimlenmektedir:

Teklilik:

bol-ib-män ‘olmuşum’

bol-ib-sän ‘olmuşsun’

bol-ib-di ‘olmuş’

Çokluk:

bol-ib-miz ‘olmuşuz’

bol-ib-siz ‘olmuşuz’

bol-ib-di-lär ‘olmuşlar’²⁹⁶

“Mävzu tâpâlmäyin oylärgä tâlibmân.” “Konu bulamadan düşüncelere daldım.”
(UK, 6-24)

“Bälkäbsän bir zâtning yüksäk şanıdä.” “Parlamışsın bir zâtın yüksek şanında”
(D, 7/2)

“Körib bu nâkisu nâtinç dünyäni” “Bu kusurlu ve huzursuz dünyayı görmüş.”
(D, 8-11)

“Devlär kutulgändek Sülâyman ölib.” “Devler kurtulana kadar Süleyman ölmüş.” (D, 11-17)

²⁹⁶ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 122.

1.2. Kalıplaşmış veya Birleşik Zarf-Fiil Ekleri

Özbek Türkçesinde zarf-fiil yapısı teşkil eden, cümlede zarf-fiil görevi üstlenen diğer şekiller de sıfat-fiil eklerine yönelme, bulunma, ayrılma ve eşitlik eklerinin getirilmesiyle teşkil edilen yapılardır. Bunlar “birleşik zarf-fiil ekleri” grubuna dahil edilebilir. Bir de tarihi gelişim içerisinde kalıplaşma yoluyla oluşmuş zarf-fiil ekleri vardır.

1.2.1 –bân

–bân zarf-fiil eki, Özbek Türkçesinde seyrek olarak kullanılmış zarf-fiil eklerindedir.

1.2.1.1. Ekin Yapısı

Ekin yapısıyla ilgili yapılmış çeşitli etimoloji denemeleri vardır. Buna göre, W. Bang ve C. Brockelmann, Eski Türkçe'deki –pan / –pen ekini –p zarf-fiil eki ile –an / –en vasıta hali ekinin kaynaşmasına bağlamışlardır.²⁹⁷ A. Von Gabain, K. Menges, M. Mansuroğlu, M. Ergin bu ekin –p zarf-fiil ekinin genişlemiş şekilleri olduğunu söylemekte, ancak –an / –en ekiyle ilgili herhangi bir görüş bildirmemektedirler.²⁹⁸ T. Banguoğlu'na göre, asıl şekil –ubanın şekli esastır. Bu şekil de eski –uban ekinin –n vasıta hali ekiyle genişletilmesinden oluşmuştur. Nuri Yüce ise, zarf-fiillerle ilgili eserinde bu ekle ilgili çeşitli etimolojik denemeler hakkında bilgi vermekte, ancak ekin yapısı bakımından daha doyurucu bilgilere ihtiyaç olduğunu belirtmektedir.²⁹⁹ Saadet Çağatay, –pan / –pen eki içindeki –an / –en unsurunda –p'ye oranla vasıta hali eki oluşunu bir soru işaretiyle karşılamakta, bunun olsa olsa analogik bir enstrümental eki olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır.³⁰⁰

Şinasi Tekin, görev bakımından –p zarf-fiiliyle –pan zarf-fiili arasında ilk

²⁹⁷ Zeynep Korkmaz, (1995), “Türkçede –n Zarf-Fiil Eki İle –pan / –pen Eki ve Türemeleri”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar I, (Ankara: TDK Yayınları), s. 182.

²⁹⁸ ay.

²⁹⁹ Nuri Yüce, (1999), age., s. 55-56.

³⁰⁰ Zeynep Korkmaz, (1995), agm., s. 182.

bakışta göze çaracak bir anlam ayrılığının olmamasına rağmen, ayrıntılı bir araştırmanın çok eskiden var olan bir anlam ayrılığını ortaya koyduğunu bildirmektedir. Ş. Tekin'e göre, *kel-ipen-in, tut-upan-in* vb. şekillerdeki –ın / -in eki vasıta hali ekidir.³⁰¹

Zeynep Korkmaz, –pan zarf-fiil ekinin yapısıyla ilgili yazısında bu etimolojik çalışmaları bildirdikten sonra yapılan denemelerin yetersiz ve yanlış bilgiler içerdiğinden bahsetmiş, sonra da kendisi bir etimoloji denemesi yapmıştır. Buna göre, -p ekinin genişletilmiş türü olan –pan / -pen ekindeki –an / -en eki, -p zarf-fiil ekindeki fonksiyonu tekrarlayan bir anlam yani pekiştirme gerçekleştirmektedir. Ona göre, -an / -en eki ikinci bir zarf-fiil ekidir. Yani bu ekte bir ek yığılması söz konusudur.³⁰²

Eski Türkçe döneminde –pan / -pen³⁰³, Orta Türkçe döneminde –uban / -üben; -upan / -üpen³⁰⁴, Harezm Türkçesinde -ban, -ıban / -iban / -uban / -üben³⁰⁵, Çağatay Türkçesinde -ban / -ben³⁰⁶, Kıpçak Türkçesinde de eke –pan / -pen şekillerinde karşılaşılrken³⁰⁷; Eski Anadolu Türkçesinde –uban / -üben; -ubanın / -übenin olmak üzere değişik kullanımlarla rastlamaktayız.³⁰⁸

Bu ek Özbek Türkçesinde çok fazla kullanılan bir zarf-fiil eki değildir. Klasik edebiyatta –ib zarf-fiili yerine –bän zarf-fiili kullanılmaktaydı. Bu ek günümüz edebi dilinde sadece şiir dilinde korunmuştur.³⁰⁹ Ek, fiil kök ve gövdelerine tek şekilde gelmektedir.

“*Ot koyubän küydirä turgän özüm, / Häkimingiz öldirä turgän özüm.*” “Ateş koyup yakmakta beni, / Hekiminiz öldürmekte beni.” (Mukimiy).³¹⁰

³⁰¹ a.e., s. 183.

³⁰² a.e., s. 183-184.

³⁰³ A. Von Gabain, (1995), age., s. 85.

³⁰⁴ Necmettin Hacıeminoğlu, (1996), age., s. 172.

³⁰⁵ Aysu Ata, (2002), age., s. 90.

³⁰⁶ János Eckmann, (2003), age., s. 109.

³⁰⁷ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, (1994), age., s. 147-148.

³⁰⁸ Gürer Gülsevin, (1997), age., s. 133.

³⁰⁹ A. Hacıyev, (1973), age., s.185.

³¹⁰ A. Hacıyev, (1973), age., s.185.

1.2.1.2. Ekin Kullanılışı

1.2.1.2.1. Ekin Yahn Şekilde Kullanılışı

-bân zarf-fiil eki, -p zarf-fiil ekinin genişlemiş şekli olarak kullanılmaktadır ve fiil kök ve gövdelerine doğrudan getirilmektedir. Bu eke, Özbek Türkçesinde çok nadir olarak ve sadece şiir dilinde rastlanmaktadır. Yapılan taramalarda günümüz Özbek Türkçesinde böyle bir zarf-fiili kullanıma rastlanmamıştır.

“*Ne luşki, cähândin keçibân ketgäysen*” “Ne hoş ki, cihandan geçip gideceksin”³¹¹

Eski Türkçe döneminden beri kullanıla gelen bir ek olan –bân eki, Çağatay Türkçesi döneminde de arkaik şekillerde ve şiir dilinde vezne uygunluk sağlamak için kullanılmış bir zarf-fiil ekidir.³¹²

1.2.1.3. Ekin Fonksiyonları

1.2.1.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu

-p zarf-fiil ekinde hem bir bağlama, hem de iki işi arka arkaya tekrarlama görevi söz konusuysen, -pân / -pen ekinde ağırlıklı olarak bir tekrarlama ve pekiştirilmiş bir zarf anlamı ağır basmaktadır.³¹³

Zeynep Korkmaz, bu zarf-fiil ekinde pekiştirme görevi, ya o zarf-fiil şeklindeki kelimenin iki defa tekrarı, yahut da aynı görevdeki iki ekin üst üste getirilmesiyle karşılanmakta olduğunu belirttikten sonra, Eski Türkçe'deki –pân / -pen ekiyle Eski Anadolu Türkçesindeki –ubanı / -übeni eklerinin sonradan Oğuz-Türkmen lehçelerinde yerlerini –arak / -erek ekine bırakmasını bu ekteki abartma anlamının delili olarak gördüğünü söylemektedir.³¹⁴

“*Tohtä debân ikki kişi tosdı yol.*” “Dur diyerek iki kişi yol kesti.”³¹⁵

³¹¹ Rıdvan Öztürk, (1997), age., s. 236.

³¹² János Eckmann, (2003), age., s. 109.

³¹³ Zeynep Korkmaz, (1995), agm., s. 185.

³¹⁴ Zeynep Korkmaz, (1995), agm., s. 185.

³¹⁵ Volkan Coşkun, (2000), age., s.195.

“*Yäsâbân buzmâğı äcâb körünüb...*” “Yaparak bozmayı harikulade görüp...”³¹⁶

-b zarf-fiilinin üzerinde olan pek çok görev, –bân zarf-fiil eki için de geçerlidir.

(Bu ekle ilgili daha geniş bilgi için bk. 1.1.2. -b zarf-fiil eki)

1.2.2. -gâli, -kâli, -qali

Eski Türkçe döneminden beri hemen hemen bütün şivelerde çok yaygın bir şekilde kullanıla gelmiş olan bu zarf-fiil eki Özbek Türkçesinde de mevcuttur. Ek umumiyetle –gali, bazen de -kâli, -qali şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu ek –gâli şeklinden daha çok, –l- > -n- değişikliğine uğrayarak³¹⁷ –gâni biçiminde kullanılmaktadır. Bunun için bu ekle ilgili örneklerde de kullanım azlığından kaynaklanan bir azlık vardır.

1.2.2.1. Ekin Yapısı

Ekin ikili şekli etimolojisi hakkındaki görüşlerde de kendini göstermektedir. Buna göre, bu eklerin –gan sıfat-fiil ekiyle –lı / -li isimden isim yapma ekinin birleşmesiyle oluştuğu; sonra da –gal-li > -gali ve –gan-ni > -gani olmak üzere iki şeklin ortaya çıktığı görüşü mevcuttur.³¹⁸ Ortaya atılan bir başka görüş de bu ekin-galır / -gelir’den geldiği düşüncesidir. (-galır > -galı > -ganı)³¹⁹ Brockelmann ve Rasanen de ekin “–ğalı / -geli + ärür” şeklinden türediğini ileri sürmektedirler.³²⁰

Ek, Eski Türkçe’den beri kullanılmaktadır. Bu dönemde –ğalı / -gâli; nadiren de -qalı / -kâli şekillerinde kullanılmaktaydı.³²¹ Ek, Karahanlı Türkçesi döneminde –galı / -geli şeklinde az kullanılan zarf-fiil eklerinden biri olmuştur.³²² Harezmi Türkçesinde –galı / -geli; -galu / galü; -qalı > -alı³²³, Çağatay Türkçesinde –ğalı / -geli; sedasız

³¹⁶ ay.

³¹⁷ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 232.

³¹⁸ ay.

³¹⁹ ay.

³²⁰ Nuri Yüce, (1999), *age.*, s.66.

³²¹ A. Von Gabain, (1995), *age.*, s. 86.

³²² Necmettin Hacıeminoğlu, (1996), *age.*, s. 175.

³²³ Aysu Ata, (2002), *age.*, s. 90.

konsonantlardan sonra daha çok -çalı / -keli³²⁴, Kıpçak Türkçesinde de -galı / -geli; -çalı / -keli şeklinde kullanılmıştır.³²⁵ Eski Anadolu Türkçesi dönemine gelindiğinde ekin başında bulunan -ğ / -g sesinin düşmesiyle -alı / -eli halini alan ek, bu dönemde seyrek kullanılmıştır.³²⁶

1.2.2.2. Ekin Kullanılışı

1.2.2.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

Bu zarf-fiil eki, Özbek Türkçesinde -galı / -gäli; sedasız konsonantlardan sonra -çalı / -keli şeklinde kullanılmaktadır. Fiil kök ve gövdelerine doğrudan getirilerek cümlede zarf-fiiller yaparlar.

“Sen kelgäli tört-beş yıl boldi.” “Sen geleli dört beş yıl oldu.” (ÖK, 178/18)

Özbek Türkçesiyle ilgili yapılmış çalışmalarda da bu ekin -gäni ekine daha çok yaklaştığından bahsedilmektedir. *“Hazirgi Zaman Özbek Tili”* adlı eserde de bu durumdan bahsedilmekte ve *“-gali eki günümüz Özbek edebi dili için pek kullanışlı değildir.”* denilmektedir.³²⁷

Bu zarf-fiilin olumsuz şekline Özbek Türkçesinde rastlanmaz.³²⁸ Ayrıca zarf-fiil eki olması hasebiyle isme getirilen iyelik, hal, çokluk gibi ekleri de almamaktadır.

1.2.2.3. Ekin Fonksiyonları

1.2.2.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu

Bu ek ile oluşturulan zarf-fiiller, asıl fiildeki hareketin meydana geliş sebebini bildirirler.³²⁹

³²⁴ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 107.

³²⁵ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, (1994), *age.*, s. 146.

³²⁶ Gürer Gülsevin, (1997), *age.*, s. 127.

³²⁷ E. Gulamov, (1954) *age.*, s. 154.

³²⁸ Borovkov, A., Ma'rufov Z., Şermuhamedov T., (1975), *Özbek Tilining Grammatikasi I-Morfologiya*, (Taşkent), s. 523.

³²⁹ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 233.

“Gulsārāni ālib ketgāli keldim.” “Gülseren’i alıp götürmek için geldim.”³³⁰

“Uni körgāli tez-gez kelib turāmān.” “Onu görmek için sık sık geliyorum.”³³¹

“Faqat bu kün Tāşkānddān isyān ıargāli kelgūsi, deb günāhkār alur ekānsiz.” “Fakat bugün Taşkent’ten isyan çıkarmak için gelecek diye günahkar kılarmışsınız.” (ÖK, 98/12)

Bu zarf-fiil ekiyle yapılan hareket, bazen asıl fiilin belirttiği hareketten önce yapılmış olur. O zaman ek cümleye “-alı; -dıgına; -dıgından beri” manası katmaktadır.³³²

“Üç-tört yil boldiki, bālā bu māzhābni itiyār ılgāli” “Çocuk bu mezhebi seçeli üç dört yıl oldu.” (BTUT, 112/23)

-gāli zarf-fiil eki, bol- yardımcı fiiliyle birlikte kullanıldığında, iktidar ifade eder.³³³ Fakat bu kullanımıyla Özbek Türkçesinde karşılaşmamaktayız.

1.2.3. -gāni, -kāni, -ani

-gāni, -kāni, -ani zarf-fiil eki Türkçe’nin tarihi gelişimi içerisinde bu şekliyle takip edebildiğimiz bir ek değildir. -galı / -geli ekiyle fonksiyon ve kullanım açısından aynı özelliğe sahip olan ek Özbek Türkçesinde -gālı / -gāli ekine nazaran daha yaygın şekilde kullanılmıştır.

1.2.3.1. Ekin Yapısı

Ek hakkında yapılmış etimolojik denemeler, -gāli, -kāli, -ali eki için söylenenlerle aynıdır (bk. 1.2.2.1. -gāli, -kāli, -ali Zarf-Fiil Ekinin Yapısı). Bu ek -gāli şeklinden daha çok, -l- > -n- değişikliğine uğrayarak³³⁴ -gāni biçiminde kullanılmaktadır.

³³⁰ E. Gulamov, (1954) age., s. 155.

³³¹ ay.

³³² Rıdvan Öztürk, (1997), age., s. 233.

³³³ A. Von Gabain, (1995), age., s. 86.

Ekin tarihî gelişimiyle ilgili verilen bilgilerde -gāni, -kāni, -ḡani zarf-fiil ekinin Eski Türkçe döneminde bu şekline rastlanmadığına tesadüf edilir. Çünkü ek bu şekliyle yeni kullanılmaya başlanmıştır.

Özbek Türkçesinde bu ek, -gāli, -kāli, -ḡali zarf-fiil ekinden daha yaygın şekilde kullanılmıştır.

Bu ek Özbek Türkçesinde genellikle -gāni, sedasız konsonantlardan sonra nadiren de olsa -kāni, -ḡani şekliyle karşımıza çıkmaktadır.

“*Kelmāgāni ma’ḡul, deydi ḡāl dildān*” “Gelmediği yerinde der yaşlı gönülden” (KT, 26/10)

“*Özidān ḡorḡkani üçün emās, yoḡ*” “Kendisinden korktuğu için değil, yok.” (KT, 25/9)

1.2.3.2. Ekin Kullanılışı

1.2.3.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

-gāni, -kāni, -ḡani zarf-fiil eki, fiil kök ve gövdelerine doğrudan getirilmek suretiyle cümlede zarf-fiiller yapmaktadır.

“*Sözlāring ḡurḡsidi, sāḡgāni nur.*” “Sözlerin güneşi, saçtığından beri ışık” (UK, 43/22)

1.2.3.2.2. Ekin Edatlarla Kullanılışı

-gāni, -kāni, -ḡani zarf-fiil eki, edatlarla birlikte de kullanılabilir.

“*Bu gāl ādātidān on künlār ḡāmāsi keḡikkāni üçün ‘bālki kütib olturgāndir’ deb oylāb hāligi yūrāk oynāḡisi hām küḡāydi vā mehmānḡānāga ḡıḡḡān.*” “Bu defa adetinden yaklaşık on gün geçtiği için belki bekleyip oturmuştur diye düşünüp deminki yürek oynaması da güçlenir ve misafirhaneye çıkar.” (ÖK, 140/5)

³³⁴ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 232.

“Özidän *korqkani üçün emäs, yoq*” “Kendisinden korktuğu için değil, yok.”
(KT, 25/9)

Bu zarf-fiil ekinin isim çekim ekleriyle kullanılması söz konusu değildir.

1.2.3.3. Ekin Fonksiyonları

1.2.3.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu

Bu zarf-fiil eki de tıpkı -gäli, -käli, -qali eki gibi sebep bildiren zarf-fiiller yapmaktadır.

“Hä, *balıqçılarning köpi Arâlni täşläb, bälük ävlägäni başqa yâqlärgä ketdi.*”
“Evet, balıkçıların çoğu Aral’ı bırakıp, balık avlamak için başka yerlere gitti.” (UK, 105/1)

Cümlede asıl hareketin başlama noktasını belirten ve Türkiye Türkçesine “-alı; -dığma; -dığından beri” şeklinde aktarabileceğimiz manalar katan zarf-fiiller oluşturmaktadır.

“*Yâpinibdir bizni şeydâ / Etgäni cânân härir*” “Kaplamıştır bizi şeyda / Canan görüldüğünden beri”³³⁵

“*Ärsläning bökirgäni – siçkaning ölgäni*” “Arslanın kükremesi, farenin ölmesidir.” (Özbek Atasözü)³³⁶

1.2.4. -gäç / -ğaç; -käç, -kaç

-gäç; -käç, -kaç zarf-fiil eki, diğer Türk lehçe ve şivelerinin aksine, Özbek Türkçesinde sık kullanılan eklerden biridir.

³³⁵ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 233.

³³⁶ Aynur Öz, (2000), “Hayvanlarla İlgili Özbek Atasözleri”, *TDEED*, S.9., s. 135.

1.2.4.1. Ekin Yapısı

Ekin etimolojisiyle ilgili yapılan incelemelerde, A. Von Gabain³³⁷, Dzanmovov, Böhlingk, Krueger ve Ubrjatova'ya göre –gaç eki Moğolca –gat / -get ekinden gelmektedir.³³⁸ Carl Brockelmann ise bu ekin –ğa ekiyle –ç (< -ça) eşitlik hali ekinden oluştuğunu belirtmektedir.³³⁹ Yine ekin etimolojisiyle ilgili görüş bildiren araştırmacılardan Musaev bu ekin oluşum şeklini bize şu şekilde göstermektedir: -kaçox -ka(n) + çax < -kan + çax³⁴⁰

Bu ekin tarihi gelişimini incelediğimizde ekin köklü bir geçmişinin olmadığı dikkat çekmektedir. Eski Türkçe, Orta Türkçe, Harezmi Türkçesi dönemlerinde karşılaşılmayan eke Çağatay Türkçesi³⁴¹, Kıpçak Türkçesi'nde –gaç / -geç (-gaş / -geş; -kaş / -keş) şekillerinde³⁴² ve Eski Anadolu Türkçesi döneminin sonları ile Osmanlı Türkçesinin başlarında rastlanmaktadır.³⁴³

Dede Korkut metinlerinde karşılaştığımız bu eke³⁴⁴, daha sonraki metinlerde pek rastlanmamaktadır.

Diğer şivelerin çoğunda ve günümüz Türkiye Türkçesinde unutulmuş ya da sadece kalıplaşmış birkaç örnekte kullanılmış olsa da, Özbek Türkçesinde canlı bir şekilde hayatiyetini devam ettirmektedir.

Bu zarf-fiil eki, çoğunlukla –gaç şeklinde, konsonant uyumuna göre kalın sıradan gelen fiil kök ve gövdelerine –kaç veya –gaç; ince sıradan gelen fiil kök ve gövdelerine de –kaç getirilerek yapılmaktadır.

“Bäsib älgüç, här täräfdän” “Basıp alınca her taraftan” (UK, 109/23)

“Endi ‘Kirsinlär’ cümläsini eşitkaç, yürägi ärtiçkä şäpirib ketdi, uning

³³⁷ A. Von Gabain, (1945), *Özbekische Grammatik*, (Leipzig und Wien), § 285.

³³⁸ Nuri Yüce, (1999), *age.*, s. 70.

³³⁹ *ae.*, s. 71.

³⁴⁰ *ay.*

³⁴¹ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 107.

³⁴² Ali Fehmi Karamanlıoğlu, (1994), *age.*, s. 145.

³⁴³ Muharrem Ergin, (1993), *age.*, s.327.

³⁴⁴ Muharrem Ergin, (1994), *Dede Korkut Kitabı I-II*, (Ankara: TDK Yayınları).

istıķbālīga turişni vā boyınğa āsilib yıĝlāşni tilāsā-dā, ķarşisidaĝılār bungā māni’ edilār.” Şimdi ‘Girsinler’ cümlesini işitince, yüreĝi fazlaca hoplayarak gitti, onun geleceĝine gitmesini ve boynuna sarılıp aĝlamasını dilese de karşısındakiler buna maniydiler.” (ÖK, 99/16)

1.2.4.2. Ekin Kullanılışı

1.2.4.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

Ek, fiil kök ve gövdelerine doğrudan getirilerek zarf-fiiller yapılmaktadır.

“*Ātabek özigā ķaraĝaç: - Siz kim bolāsiz? deb sorādi.*” “Atabey kendisine bakınca: - Siz kim oluyorsunuz? diye sordu.” (ÖK, 122/30)

-gāç; -kāç, -ķaç zarf-fiil eki, Özbek Türkçesinde kitabi üsluba has olup, konuşma dilinde genellikle “-*gāndān keyin*” şekliyle karşılanmaktadır.³⁴⁵ Yapılan taramalarda bu eke daha çok mensur eserlerde rastlanmıştır.

Ekin isim çekim ekleriyle kullanımına rastlanmamıştır.

1.2.4.3. Ekin Fonksiyonları

1.2.4.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu

Bu zarf-fiil eki esas fiilin hareketinden hemen önce meydana gelen bir harekete işaret etmektedir.³⁴⁶ Türkiye Türkçesinde “-*ınca, -ince*” zarf-fiil ekinin manasını taşımaktadır.

“*U hiylā māsāfāni bāsgāç, ārtigā ķarādi.*” “O sahte mesafeyi geçince, ardına bakar.” (BTUT, 45/26)

“*Dām yukārigā, dām onggā, dem çāngā burālib-burālib ketgān tut tāgigā yetgāç, beih̄tiyār tohtādi.*” “Bazen yukarıya, bazen sağa, bazen toza, topraĝa döne döne karışan dut altına ulaşınca, gayri ihtiyari durdu.” (BTUT, 7/39)

³⁴⁵ A. Hacıyev, (1973), *age.*, s. 182.

³⁴⁶ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 107.

“Musulmânkül Otäbbâygä qarädi, undän hâbärsizlik cävâbini âlgâç, sözigä dävâm etti...” “Musulmânkül Otäbbây’a baktı, ondan habersiz olduğu cevabını alınca, sözüne devam etti...” (ÖK, 119/28)

“Çâl bilän nâbiräning gäpi üygä yetgüç, üzildi.” “Yaşlı adamla torunun konuşması eve varınca, kesildi.” (BTUT, 16/2)

-gâç / -kaç / -kâç zarf-fiil eki ile türetilmiş olan zarf-fiiller asıl fiilin hareketinden önce cereyan edip, onun yapılma sebebini veya zamanını anlatmaktadır.³⁴⁷

“U şu âlfâzdä birâz oylänib turgüç, gäpigä dävâm etdi.” “O bu sözde biraz düşünüp durduktan sonra, sözüne devam etti.” (BTUT, 10/30)

“Yıllâr ötâvergüç, heç kaçän, heç kaçän, tâkrârlänmäydiğän oşâ şäffâf mänzärä uning üçün şirin äfsänägä äyländi.” “Yıllar geçiverince, hiçbir zaman, hiçbir zaman tekrarlanmayacak olan işte o şeffaf manzara onun için şirin (bir) efsaneye dönüştü.” (BTUT, 30/32)

1.2.5. –mäy / -mäyin

-mäy / -mäyin zarf-fiil eki, -b; -a / -e ve –ärâk ekleri ile türetilen hal zarflarının olumsuz şekli için kullanılan bir ektir.³⁴⁸ Eski Türkçe döneminden beri çeşitli değişikliklere uğrayarak Özbek Türkçesine geçmiş olan ek, bu lehçede kendisine geniş bir kullanım alanı bulmuştur.

1.2.5.1. Ekin Yapısı

-p zarf-fiil ekine karşılık olan olumsuz zarf-fiil ekinin yapısı ve etimolojisiyle ilgili sorun Türk dili araştırmacılarının en önemli sorunlarından biri olmuş ve bu konuda yapılan bazı denemelere rağmen hala tam olarak bir çözüm yolu bulunamamıştır.

³⁴⁷ Volkan Coşkun, (2000), *age.*, s. 231.

³⁴⁸ Zeynep Korkmaz, (1995), “Türkiye Türkçesindeki –madan / -meden < mağın < meğin Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I.*, (Ankara: TDK Yayınları), s.151.

İlk olarak V. Thomsen ve W. Bang, bunlardan –matın / -metin ekinin –tin ile yapılmış bir zarf-fiil olduğu görüşünü ortaya atmışlardır.³⁴⁹ Sonradan V. Thomsen, W. Radloff, W. Bang ve A. N. Samoyloviç bu eki < -ma – t + ın şeklinde, olumsuz fiil tabanına –t getirilerek yapılmış ve –n vasıta hali ekiyle genişletilmiş bir şekil olduğunu öne sürmüşlerdir.³⁵⁰

J. Deny, aynı eki –matın < -ma-tı-n şeklinde ayırmıştır. Ona göre –ma mastar, -tı mastar ekine olumsuzluk anlamı veren bir ek, -n de vasıta hali ekidir.³⁵¹ A. Von Gabain, söz konusu ekler hakkında herhangi bir etimoloji vermemiş, S. Çağatay, W. Bang'ın görüşlerinin benimsemiştir.³⁵²

Ekin yapısıyla ilgili bir diğer görüş de Muharrem Ergin'e aittir. Ergin, Türkiye Türkçesinde –madan / -meden şeklinin olumsuzluk ve çıkma hali eklerinden oluştuğu noktasından hareketle ekin yapısını –ma-ma-dan > -ma-dan oluşumuna bağlamaya çalışmıştır.³⁵³

Zeynep Korkmaz “Türkiye Türkçesindeki –madan / -meden < mağın < meğin Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine” adlı makalesinde bütün bu etimoloji denemelerini reddetmekte, kendisi ekle ilgili çeşitli açıklamalarda bulunmaktadır. Yazar, Köktürk ve Uygur metinlerinden itibaren iki kolda ufak değişikliklerle hayatiyetini devam ettiren bu ekin her iki kullanımını da göz önünde bulundurarak bir inceleme yapmak gerektiğinden bahsettikten sonra; bu kullanımlara göre bir yapı incelemesinde bulunmaktadır.

Zeynep Korkmaz'a göre bu zarf-fiil eki, -ma- / -me- olumsuzluk ekleriyle –i / -ü, -in / -ün zarf-fiil eklerinin t, d, y koruyucu ünsüzleriyle birleşmesi ve kaynaşması sonucu oluşmuştur.³⁵⁴

Mustafa Öner, “-matı / -meti Gerundiyumu Hakkında” adlı makalesinde tüm bu

³⁴⁹ Zeynep Korkmaz, (1995), agm., s.153.

³⁵⁰ ay.

³⁵¹ ay.

³⁵² A. Von Gabain, (1995), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev.) Mehmet Akalın, (Ankara: TDK Yayınları), s. 87

³⁵³ Muharrem Ergin, (1993), *Türk Dil Bilgisi*, (İstanbul: Bayrak Yayınları), s.324-325.

³⁵⁴ Zeynep Korkmaz, (1995), agm., s.156-157.

etimolojik denemeleri zikrettikten sonra Zeynep Korkmaz'ın iddiasını reddetmektedir. Ona göre, Zeynep Korkmaz'ın görüşünü kabul etmedeki asıl zorluk, kök hecesi için bilinen -d- > -y- ses değişmesinin, Umum Türkçe'de, eklerde tespit edilmiş olmasıdır.³⁵⁵ Zaten J. Eckmann da Çağatay döneminde karşılaşılan -mayın / -meyin ekinin -madın / -medin'den gelişmediğini özellikle belirtmektedir.³⁵⁶ Ayrıca Öner yazısında, Köktürkçe devrinde, aynı dönemde hem -matın / -metin ve -mayın / -meyin şekillerinin görülmesinin bu eklerde meydana gelen değişimin ne zaman olduğu sorusunu akla getirmekte olduğunu belirtmektedir.³⁵⁷

Mustafa Öner, aynı makalede yapmış olduğu etimolojik denemeye göre, -matı / -meti zarf-fiilini, daha önceki bir iç içe birleşik cümle (girişik cümle) yapısına dayandırmaktadır. Ona göre, aslında üçüncü teklik şahısla çekimlenen bir yardımcı cümleden gelişmiş olan bu zarf-fiil eki, -ma 'olumsuzluk eki' + -tı 'görülen geçmiş zaman eki' kalıplaşmasından sonra -matı / -meti zarf-fiilini meydana getirmiştir.³⁵⁸ Yine Öner'e göre, Eski Türk yazılı âbidelerinde kalıplaşmış halde görülen -matı / -meti olumsuzluk zarf-fiilinin -n vasıta ekiyle genişlediği örnekler metinlerde giderek daha da çoğalmıştır.³⁵⁹

Eski Türkçe döneminde -matı / -madı, -mâtı / -mâdı; -matın / -madın, -mâtin / -mâdin³⁶⁰, nadiren de -mayın / -meyin olarak kullanılan bu ek³⁶¹, Orta Türkçe devresinde -madın / -medin, -madı / -medi ve -mayın / -meyin³⁶²; Harezmi Türkçesinde -madın / -medin, -mayın / -meyin³⁶³ şekillerinde kullanılan ekin, Çağatay Türkçesinde hem -mayın / -meyin, hem de -may / -mey şekillerine rastlanmaktadır.³⁶⁴ Çağatay Türkçesinde -may / -mey zarf-fiili -a / -e / -y zarf-fiilinin olumsuz şekillerini yapmakta, -mayın / -meyin zarf-fiili ise -ban / -ben zarf-fiilinin yerine kullanılmaktadır.³⁶⁵ Kıpçak

³⁵⁵ Mustafa Öner, (1999), "-matı / -meti Gerundiyumu Hakkında", III. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996, (Ankara: TDK Yayınları), s. 835.

³⁵⁶ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 111.

³⁵⁷ Mustafa Öner, (1999), *agm.*, s. 835.

³⁵⁸ *a.e.*, s. 837.

³⁵⁹ *a.e.*, s. 839.

³⁶⁰ A. Von Gabain, (1995), *age.*, s.87.

³⁶¹ *ae.*, s. 129.

³⁶² Necmettin Hacıeminoğlu, (1996), *age.*, s.174.

³⁶³ Aysu Ata, (2002), *age.*, s. 91.

³⁶⁴ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 111.

³⁶⁵ *ay.*

Türkçesinde eke, hem –mayın / -meyin, hem de –ça eşitlik ekiyle genişlemiş bir yapı olan –mayınça / -meyinçe şekliyle rastlanır.³⁶⁶

Ek, Özbek Türkçesinde –mây ve –mâyin olarak her iki şekliyle de kullanılmaktaysa da –mâyin biçimi daha çok şiir dilinde ve arkaik bazı kullanımlarda mevcuttur.

“İkki-üç yıl ötmây anıķ körgäysän.” “İki üç yıl geçmeden açıkça göreceksin” (KT, 12/6)

“Mävzu tãpãlmâyin oylärgä tâlibmãn.” “Konu bulamadan düşüncelere daldım.” (UK, 6-24)

1.2.5.2. Ekin Kullanılışı

1.2.5.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

Fiildeki oluşun zaman ve tarzını bildiren bu ek, doğrudan doğruya olumlu fiil kök ve tabanlarına eklenir; yapısından gelen özellik dolayısıyla, ‘-madan önce, -maksızın’ anlamlarında olumsuz fiiller türetir.³⁶⁷

“Rãhãt körmây, küning bitib / Ölib ketsãng netäsãn?!” “Rahat görmeden günün bitip, ölüp gitsen nasıl olur?!” (UK, 64/26)

“Mãktãbgã bãrãlmây ketgãnãn kãytib.” “Okula varamadan dönüp gittim.” (UK, 12/2)

Bãlki vicdãn deye tinmây çekib ah” “Belki vicdan diyerek durmadan ah etmiş.” (D, 11/5)

“Bilmây ketdi u nihãl aħır.” “Bilmeden gitti o son fidan.” (UK, 60/15)

“İlãyã bãs egib yürümâyin besãs, / Tãkãbbür zãtlãrning åstãnãsidã.” “Hevese baş eğip yürümeden sessizce, / Büyük kişilerin eşliğinde” (D, 46/15)

³⁶⁶ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, (1994), age., s. 147.

³⁶⁷ Zeynep Korkmaz, (1995), age., s. 151.

1.2.5.2.2. Ekin Tekrar Gruplarıyla Kullanılışı

-mäy / -mäyin zarf-fiil eki, -p zarf-fiil ekiyle birlikte kullanılarak tekrar grupları oluşturmaktadır. Buna göre ilk fiil –b zarf-fiil ekini, ikinci fiil –mäy / –mäyin zarf-fiil ekini almaktadır.

“Ümring ötdi oynäb-külmäy” “Ömrün geçti oynayıp gülmeden.” (UK, 64/22)

1.2.5.2.3. Ekin Birleşik Fiillerde Kullanılması

-mäy / -mäyin zarf-fiil eki –b ekinin olumsuz şekli olduğu düşünülürse, bu ek de tıpkı –p’de olduğu gibi birleşik fiillerin yardımcı fiillerine getirilmek suretiyle kullanılmaktadır.

“Täpilmäy turgändä bemârgä dävä.” “Bulunamadığı müddetçe hastaya deva.” (UK, 17/7)

“Mirzäbek esä hämân közigä yaş älib, lâm-mim demäy, başini yerdän kötürmäy otiribdi.” “Mirzäbek ise hemen gözüne yaş dolarak, lam mim demeden (ses çıkarmadan), başını yerden kaldırmadan oturdu.” (BTUT, 54/ 7)

-mäy / -mäyin zarf-fiil eki, isimlere getirilen çekim eklerini almamaktadır.

1.2.5.3. Ekin Fonksiyonları

1.2.5.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu

Ek, cümlede -p zarf-fiil ekinin olumsuz şekli olarak kullanılmaktadır. *külib gäpirdi* ‘gülerek konuştu’ – *külmäy gäpirdi* ‘gülmeden konuştu’, *soräb kirdi* ‘sorarak girdi’ – *sorämäy kirdi* ‘sormadan girdi’ gibi.

Türkiye Türkçesinde “-madan / -meden” olarak karşıladığımız zarf-fiil fonksiyonunda kullanılmaktadır.

“Oğdım tünläri kötürälmäy baş.” “Okudum geceleri kaldıramadan baş.” (UK, 4/2)

“Fäsli hazân kelmäy güling soldimi” “Hazan mevsimi gelmeden gülün soldu

mu”(ÜK, 132/31)

“Şe’rim, sen tutulmāy pārlāgān çağdā” “Şiirim, sen tutulmadan parladiğın çağda” (UK, 95/11)

“Bu beşikning taqullāmāy, bālāgā zaħa bermāy tebrānişigā yārdām berādi.” “Bu beşiğin tıkırdamadan, çocuğa zarar vermeden sallanmasına yardım eder.” (ÖU, 9/12)

“Tākrārlāymān, kıldirmāy yāruğni dilimdā” “Tekrarlarım, bırakmadan ışığı gönlümde” (KT, 5/3)

“Lālāzārning sāyriğā toyālmāyin ketgānmān.” “Lalezarın seyrine doyamadan giderim.” (KT, 9/4)

“Üy qurāmān deydi sır bermāy ämmā,” “Ev kuarım diyor sır vermeden amma,” (D, 21/18)

“Kaldırğaç, gâç-gâç / Eşigingni tezrâk aç... / Kaldırğaç, gâç-gâç, / Çıyqıllāmāy bālā aç.” “Kırlangıç, gaç-gaç, / Kapını çabucak aç... / Kırlangıç, gaç-gaç, / Seslenmeden çocuk aç.” (ÖU, 32/1, 4)

“Büyüklük kudrätin sezmāy yā sezib” “Büyükük kudretini sezmeden ya da sezip” (D, 39/9)

“Tānimāy kılursān âk-kārāni hām” “Ak ile karayı bile tanımadan.” (D, 20/6)

Türkiye Türkçesinde “-madıkça / -medikçe ; -madiği / -mediği müddetçe” manasını veren fonksiyonda kullanılır.

“Sādıqning fikriçā bu işni dārvāzādān tāşkäridā bācārış muvāfiğ bolsā hām, nimā üçündür, Hāmid bungā kōnmāy kutidārning uzun kārāngı yolāgini kulāy bilmiş edi.” “Sadık’ın fikrine göre bu işi kaleden dışarıda yapmak uygun olsa bile, ne içindir (ki), Hamit buna razı olmadıkça hazine sahibinin uzun karanlık yolunu uygun bilmişti.” (ÖK, 181/32)

1.2.6. -ärāk

Türk dilinin belirli bir devrinden sonra gelişen ve yalnız belirli alan ve lehçelerde görülebilen bir zarf-fiil eki olan -arak / -erek, Özbek Türkçesinde nadir olarak kullanılan zarf-fiil eklerindedir.

1.2.6.1. Ekin Yapısı

Ekin yapısı üzerinde ilk olarak W. Bang, sonra da J. Ramstedt durmuştur. Her ikisi de eki, -arak / -erek < a-rağ / -e-rek şeklinde, -a / -e zarf-fiil eki + -rağ / -rek karşılaştırma eki kaynaşmasından oluştuğunu bildirmişlerdir.³⁶⁸ Her iki araştırmacının görüşü de belirli bir dönem pek çok Türkolog tarafından kabul edilmiştir. Bu görüşe katılan araştırmacılar arasında J. Deny, Rachmatullin, Mundy, Rasanen, M. Mansuroğlu, Benzing ve M. Ergin ve N. Yüce sıralanabilir.³⁶⁹

Bu zarf-fiil ekinin etimolojisiyle ilgili Meninski, Manissadjian ve Jehlitska'nın yaptıkları denemeye göre, -arak / -erek zarf-fiil eki, -a / -e istek ekine -rağ / -rek karşılaştırma ekinin getirilmesiyle oluşmuştur.³⁷⁰

Bununla birlikte, bu ekin etimolojisi hakkında bir başka görüş de Z. Korkmaz, Baskakov, Kononov, Gabain'e ait olan denemedir.³⁷¹ Bu denemeye göre, -arak / -erek eki, < -ar + oğ / -er + ök şeklinde geniş zaman sıfat-fiili ile oğ / ök edatının kaynaşmasından oluşmuştur.³⁷²

-a / -e, -u / -ü, -p ve -uban / -üben zarf-fiili ekleri ile aynı görevi taşıyan, asıl fiilden daha önce veya onunla aynı zamanda yapılan bir şahıs yahut fiildeki eylemin tarzını gösteren -arak / -erek eki, Türk dilinin belirli bir devrinden sonra gelişen ve yalnız belirli alan ve lehçelerde görülebilen bir zarf-fiil ekidir.³⁷³

Ekin, Kıpçak-Oğuz-Türkmen sözlük ve gramerlerinde de yer almamış olması

³⁶⁸ Zeynep Korkmaz, (1995), "Türkçedeki -arak / -erek Zarf-Fiili (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, (Ankara: TDK Yayınları), s. 128.

³⁶⁹ Nuri Yüce, (1999), *age.*, s. 42.

³⁷⁰ *ay.*

³⁷¹ *ay.*

³⁷² Zeynep Korkmaz, (1995), *agm.*, s.129.

³⁷³ *a.e.*, s. 128.

oluşma ve yaygın duruma geçmesindeki geçliğin bir işareti olarak görülmektedir.

Eke ilk olarak Harezmi Türkçesi metinlerinde rastlamaktayız. Ek bu dönemde vokal uyumuna da girerek –arak / -erek şeklinde kullanılmıştır.³⁷⁴ Bundan sonra eke, Eski Anadolu Türkçesi döneminde rastlamaktayız. Bu dönemde çok işlek olmayan bu ekin, –arağ / -erek şekilleri olduğu gibi, –ırağ / -irek kullanımı da mevcuttur.³⁷⁵

-arak / -erek eki, daha çok Türkmen, Gagavuz, Osmanlı ve Azeri lehçelerinde benimsendiği gibi, Özbek Türkçesinde de kullanılmıştır.³⁷⁶ Yalnız bu ek, Özbek Türkçesinde diğer şivelerdeki kadar sık kullanılan bir zarf-fiil eki değildir.

Bu ek, Özbek Türkçesinde tek şekilde, –arağ olarak kullanılmaktadır.

1.2.6.2. Ekin Kullanılışı

1.2.6.2.1. Ekin Yalnız Şekilde Kullanılışı

Ek, fiil kök ve gövdelerine doğrudan getirilmektedir.

-arağ zarf-fiil ekinin isme getirilen çekim ekleriyle veya edatlarla kullanıldığına rastlanmamaktadır.

“*Ungä rücu koygän mählük imânini häm unutarâğ yubârilibdir.*” “Ona dönen mahluk imanını bile unutarak gönderilmiştir.” (BTUT, 81/12)

-arağ zarf-fiil ekinin olumsuz şekli Özbek Türkçesinde –maz / -mez sıfat-fiil ekiyle ekleşmiş ok / ök edatı kaynaşmasından oluşmuştur.

“*Uzäk kütmosten-oğ üyge kaytemiz.*” / “Daha fazla beklemeksizin eve döneceğiz.” (UK, 21/8)

Bu ekin de diğer pek çok zarf-fiil ekinde olduğu gibi isim çekim ekleriyle ve edatlarla kullanılması durumu söz konusu değildir.

³⁷⁴ Aysu Ata, (2002), age., s. 91.

³⁷⁵ Gürer Gülsevin, (1997), age., s. 131.

³⁷⁶ Zeynep Korkmaz, (1995), agm., s.128.

1.2.6.3. Ekin Fonksiyonları

1.2.6.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu

-ärâķ zarf-fiil eki getirilerek oluşturulan zarf-fiiller de, asıl fiilde ifade edilen hareketin tür ve şekli verilmektedir.³⁷⁷

“Miyäsidadä, ümridä birinçi märtäbä olärâķ, äcib vä şirin hayällär äylänärdi.”

“Aklında; ömründe ilk defa olarak, güzel ve şirin hayaller dolanırdı.”³⁷⁸

-ärâķ zarf-fiil eki aynı anda ortaya çıkmış olan zarf-fiil şekli –ä ile yer değiştirebilir. Bu durumda –ä ile ifade edilen zarf-fiilin zamanı ve tekrarı yardımcı fiille ifade edilen fiilde ön plana çıkmış olur. Ancak bu durum -ärâķ'ta pek karşılaşılan bir durum değildir.³⁷⁹

-ärâķ zarf-fiil ekinin –p zarf-fiil ekine yaklaştığı durumlar da söz konusudur. Bu, daha çok –p'nin birbirini takip eden hareketlerde kullanıldığı durumlarda söz konusudur.³⁸⁰

“Räyhänning könglining Boränbekdä ekänini bilgän Qadirbek, Onğar pälvänni zimdän küzätärâķ yürgän edi.” “Reyhan'ın gönlünün Boran Bey'de olduğunu bilen Kadir Bey, Ongar pehlivanı gizlice gözetliyordu.” (BTUT, 82/17)

Bu eki de, sebep bildiren zarf-fiil ekleri arasında sayabiliriz.

Bütün bu özelliklerinin yanında -ärâķ zarf-fiil eki Özbek Türkçesinin nadir kullanılan zarf-fiil eklerinden biridir.

1.2.7. –kän

Eski Türkçe'de beri geniş bir kullanım alanına sahip olan –iken / -ken eki Özbek Türkçesinde de sık olarak kullanılan eklerden biridir.

³⁷⁷ Nuri Yüce, (1999), age., s. 45.

³⁷⁸ Volkan Coşkun, (2000), age., s. 194.

³⁷⁹ Nuri Yüce, (1999), age., s.46.

³⁸⁰ ay.

1.2.7.1. Ekin Yapısı

Ekin yapısıyla ilgili Muharrem Ergin, Kononov, Jansky, Kissling -ken zarf-fiil ekinin i- cevher fiilinin zarf-fiil şekli olduğunu söylemekte ve sadece bu fiile getirildiğini ileri sürmektedirler.³⁸¹ Bu görüş yaygın şekilde kabul görmektedir.

Eski Türkçe dönemindeki ār- yardımcı fiil kökünün –kän zarf-fiil eki almasıyla oluşmuş bir zarf-fiil ekidir.³⁸² Karahanlı ve Çağatay Türkçesi döneminde rastlanmayan ek, Harezm Türkçesi³⁸³, Kıpçak Türkçesi³⁸⁴ ve Eski Anadolu Türkçesinde -ken³⁸⁵ şeklinde kullanılmaktadır.

Özbek Türkçesinde ve diğer bazı lehçelerde kullanılan ek, Doğu lehçeleri arasında Özbek Türkçesinde daha yaygındır. Ek, uyuma bağlanmaksızın tüm fiil kök ve gövdelerine –kän şeklinde getirilir.

“Lekin intilärkän tac ilä tahtgä / Vääcäb, köpinçä dårdän kaçgänlär.” “Fakat çabalarırken tac ile tahta / Tuhafur, çoğunlukla zordan kaçmışlar.” (D, 20/11)

1.2.7.2. Ekin Kullanılışı

1.2.7.2.1. Ekin i- Fiilinin Düştüğü Kaynaşmış Şekillerde Kullanılışı

-kän zarf-fiil eki, Özbek Türkçesinde sadece geniş zaman ekiyle birleşmektedir.³⁸⁶

“Yuksälärkän päyämä-päyä.” “Yükselirken kademe kademe.” (UK, 61/25)

“Ötközärkän yälängâyäkka...” “Geçerken boşluğa...” (UK, 93/14)

“Kötärmäskän bu zämin.” “Kaldırmazken bu yer.” (UK, 49/23)

-kän zarf-fiil ekinin de isme getirilen iyelik, hal, çokluk ekleriyle ve edatlarla

³⁸¹ Nuri Yüce, (1999), age., s. 74.

³⁸² A. Von Gabain, (1995), age., s. 87.

³⁸³ Aysu Ata, (2002), age., s.91.

³⁸⁴ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, (1994), age., s. 148.

³⁸⁵ Gürer Gülsevin, (1997), age., s. 131.

³⁸⁶ Volkan Coşkun, (2000), age., s. 196.

kullanılması durumu söz konusu değildir.

1.2.7.3. Ekin Fonksiyonları

1.2.7.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu

–kän zarf-fiil eki, –b zarf-fiil ekinin tasvir fiillerden tur- yardımcı fiiliyle bağlanmasından sonra rol oynamaktadır.

“ ‘Çärs-çärs’ ävâz eşitilib turärkän, ikki bâlä yâ ikki guruh dändäräkni kamçı vâsitäsidadä yâki uzâkrâq häräkätläntiriş, äyläntiriş boyiçä musâbaqa ötközädilär, ...” “ ‘Çärs-çärs’ diye bir ses işitilip dururken, iki çocuk veya iki topluluk dändäräki kamçı aracılığıyla veya daha uzak hareketlendirmeler, döndürmeler vasıtasıyla karşılaşma yaparlar, ...” (ÖÜ, 41/21)

“İkinci, çöp qolining ortä bärmağı bilän uni tutib turärkän, ong qol bärmağidä läpärni küç bilän ilib ätädi.” “İkincisi, sol elinin orta parmağı ile onu tutup dururken, sağ el parmağında şiiri güçlkle bağlar.” (ÖÜ, 40/20)

1.2.8. –ärdä

–ärdä zarf-fiil eki Özbek Türkçesinde sık kullanılan birleşik zarf-fiil eklerinden değildir.

1.2.8.1.Ekin Yapısı

“Kalıplaşmış veya Birleşik Zarf-Fiil Ekleri” başlığı altında toplanabilecek bu zarf-fiillerin etimolojisiyle ilgili genel anlamda bir birlik söz konusudur. –ärdä zarf-fiil eki geniş zaman ifadesi taşıyan sıfat-fiil eki –är ile isim hal eklerinden bulunma hali ekinin bir araya gelerek zamanla kaynaşmasıyla meydana gelmiştir. Bu görüş Bang, Deny, Kowalski, Dmitriev, Hüseyinzade, Ergin, Nemeth, Olcay, Şiraliev gibi pek çok araştırmacı tarafından da benimsenmiş bir görüştür.³⁸⁷

³⁸⁷ Nuri Yüce, (1999), age., s. 109.

Ekin tarihi gelişimine bakılırsa, her ne kadar ekin bazı kaynaklarda Eski Türkçe döneminden beri kullanıldığı belirtilmiş olsa da³⁸⁸ yapılan incelemede Türk dilinin son dönemlerine kadar böyle bir ekin kullanımında olmadığı görülmüştür.

-ärdä zarf-fiil eki Özbek yazı dilinde çok da geniş bir kullanım alanına sahip değildir.

1.2.8.2. Ekin Kullanılışı

1.2.8.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

-ärdä zarf-fiil eki fiil kök ve gövdelerine doğrudan getirilmek suretiyle cümlede zarf-fiil görevi taşıyan kelimeler yapmaktadır.

“*Bu kün-ertä Ätäbek kelärdä, Kümüş bilän täpişär.*” “Bu sabah Atabey gelince, Gümüş ile buluşur.” (ÖK, 179/26)

Bu zarf-fiilin isim çekim ekleriyle veya edatlarla kullanımına rastlanmamıştır.

1.2.8.3. Ekin Fonksiyonları

1.2.8.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu

Ek Türkiye Türkçesinde “-maya, -mak için” manasını taşıyan zarf-fiiller yapmaktadır.

“*Men yetişdim, cäng kälärgä Özbekistänim için*” “Ben yetiştim, savaşıma Özbekistan’ım için”³⁸⁹

-ärdä zarf-fiil eki, Türkiye Türkçesinde “-dığında, -dığı zaman, -ken” olarak karşılayabileceğimiz zarf-fiiller yapmaktadır.

“*U alärdä şayini boz deb kämsitädi; sätärdä esä bozni şayi deyä väysäydi.*” “O, alırken ipeği adı kumaş deyip küçümser; satarken ise adı kumaşı ipek diye anlatır.”³⁹⁰

³⁸⁸ Selahittin Tolkun, (1999), *age.*, s. 205.

³⁸⁹ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 239.

³⁹⁰ Volkan Coşkun, (2000), *age.*, s. 197.

1.2.9. –mäsdän

“Birleşik Zarf-Fiil Ekleri” içinde sayılabilecek eklerden biri de Özbek Türkçesinde yaygın bir kullanım alanına sahip olan –mäsdän ekidir.

1.2.9.1. Ekin Yapısı

Ekle ilgili Weil, Deny, Gabain, Kononov, Rasanen’in yaptıkları ve genel anlamda kabul gören etimolojiye göre, bu ek –maz / -mez olumsuz geniş zaman ifadeli sıfat-fiil ekiyle, isim hal eklerinden ayrılma hali eki –dan / -den’in birleşip zamanla kalıplaşması sonucu oluşmuş bir zarf-fiil ekidir.³⁹⁰

Bu zarf-fiil ekine Eski Anadolu Türkçesine kadar bir zarf-fiil şekli olarak karşılaşılmaz.³⁹¹ Bu döneme kadar bu iki ek yan yana kullanılsalar da tek başına bir zarf-fiil eki teşkil etmemektedir. Ancak bazı edatlarla birleşerek bu görevi üstlenir. Eke, Karahanlı Türkçesinde –da ayrılma fonksiyonlu bulunma ekiyle “aşnu” edatı birlikte kullanılırken rastlanmaktadır.³⁹² Hacıeminoğlu kitabının “Çekim Edatları” kısmında bu yapının Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezmi sahalarında görülmekte olduğundan söz eder ve Kutadgu Bilig’den aldığı örneklerle de konuyu izaha çalışır.³⁹³ Çağatay Türkçesinde de yapı, “–mäsdän + burun” şeklinde kullanılmaktadır.³⁹⁴

Özbek Türkçesi de dahil hemen bütün lehçe ve şivelerde değişik şekillerde kullanılan bu ek, bu lehçede –mäsdän şeklinde kullanılmaktadır. Ekin Özbek Türkçesinde herhangi bir uyuma girmeksizin tek şekilde kullanıldığı görülmektedir.

“Yâvlär tikmäsdän kanlı közlärin” “Düşmanlar kanlı gözlerini dikmeden.” (D, 7/20)

“Kimlärdir ümridä bir şäm yâkmäsdän / Mäş’äl bolmâklikni kılğäylär dä’vâ.”

³⁹⁰ Nuri Yüce, (1999), *age.*, s. 103.

³⁹¹ Gürer Gülsevin, (1997), *age.*, s. 128.

³⁹² Necmettin Hacıeminoğlu, (1996), *age.*, s. 83.

³⁹³ Yazarın verdiği örnekler şu şekildedir: *ayımazda aşnu* sözüng sözleme (KB,960), *katılmazda aşnu* kişig (KB-1304), *törütmezde aşnu* bayat bu alem (KB-2227).

³⁹⁴ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 106.

1.2.9.2. Ekin Kullanılışı

1.2.9.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

Bu zarf-fiil eki de fiil kök ve gövdelerine doğrudan getirilerek cümlede zarf-fiil manası taşıyan kelimeler yapmaktadır.

“*Keng cāhān sen üçün bolmäsdän käfäs.*” “Geniş cihan senin için olmadan kafes.” (D, 47/7)

1.2.9.2.2. Ekin Edatlarla Kullanılması

Bu kullanım Orta Türkçe döneminden beri vardır. Belki de bu ekin zarf-fiil eki haline gelmesinde bu edatların zamanla düşmesi yatmaktadır. Özbek Türkçesinde özellikle –âķ (< ET. ok, ök) kuvvetlendirme edatıyla kullanılmaktadır.

“*Hätininig cävāb berişini kütmäsdänâķ burilib täşkarigä tāmān yürdi.*” “Karısının cevap verişini hiç beklemeden dönüp dışarı doğru yürüdü.”³⁹⁶

1.2.9.2.3. Ekin İsimden İsim Yapma Ekleriyle Kullanılışı

–mäsdän zarf-fiil eki, Özbek Türkçesinde isimden isim yapan eklerden –ginä küçültme ekiyle birlikte kullanılmaktadır.

“*Sözläşmäsdänginä lägändän bir munça çoķiğan boldilər.*” “Hiç söylenmeden tepsiden bir miktar galamış oldular.” (ÖK, 366/9)

“*Ātäbek kişining arķasidän ketdi, äldinmä-keyin sözläşmäsdänginä köçäning äyāğığa qarāb bārār edilär.*” “Atabey insanın arkasından gitti, arkası arkasıya hiç söyleşmeden sokağın ayağına bakıp varırlardı.” (ÖK, 185/30)

“*İkkäläsi... indämäsdänginä bir-ikki minut tikilişgändä, ikkälä tāmān hām bir-birining közidä häligi mä'nini rävsān kördi vä oķıdı.*” “Her ikisi... hiç konuşmadan bir iki dakika bakışır bakışmaz, her iki taraf da o anda birbirlerinin gözlerindeki anlamı

³⁹⁶ Volkan Coşkun, (2000), age., s. 200.

açıkça gördü ve okudu.”³⁹⁷

Bu ekin iyelik ekleriyle kullanılması durumu söz konusu değildir.

1.2.9.3. Ekin Fonksiyonları

1.2.9.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu

Türkiye Türkçesindeki “-madan” zarf-fiil eki fonksiyonunda kullanılır.

“*Yāşāşning zāvķn sūr, sirā tālmāsdān.*” “Yaşamının zevkini sür, sıran gelmeden.” (D, 48/1)

“*Bilmāsdān yāşār edim / Hissiz bir pārvānādāy.*” “Bilmeden yaşardım / Hissiz bir pervane gibi.” (ÜK, 94/13)

“*Gūlzārni kōrmāsdān çāmān, demāding.*” “Gül bahçesini görmeden çemen demedin.” (ÜK, 103/26)

“*Yāşāşning zāvķn sūr, sirā tālmāsdān, / Şe’ring yāz, pāysālgā endi sālmsāsdān, / Faķat ķartāygāndā sevib ķālmāsdān, / Tinç ötgān hār kūning, ālbāttā, bāyrām.*” “Hayatın zevkini sür, sıra gelmeden, / Şiirini yaz bahanelerle şimdi gecikmeden, / Fakat yaşlandığında sevip kalmadan, / Sağlam geçen her günün elbette bayram.” (D, 48/1, 2, 3)

“*Sen ertāngi niyātdān kūrāşmāsdān ķaytārding.*” “Sen gelecek isteklerden mücadele etmeden uzaklaştın.” (ÜK, 45/10)

“*Örgānmāsdān, bālki baķtim tufāyli*” “Öğrenmeden, belki bahtım yüzünden” (ÜK, 19/11)

Fonksiyon olarak ayrıca Özbek Türkçesindeki *-b* zarf-fiil ekinin olumsuz fonksiyonu ile “-mayıp ve -mayarak” zarf-fiil eklerinin görevini üstlenmiştir.

³⁹⁷ Volkan Coşkun, (2000), *age.*, s. 200.

1.2.10. –gānçā / -kānçā / -qañçā

Özbek Türkçesinde de –gān sıfat-fiiliyle isim hal eklerinin birleşmesi ve kalıplaşmasından doğan şekiller zarf-fiil olarak çok yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. –gānçā / -kānçā / -qañçā zarf-fiil eki de bu şekilde oluşmuş eklerindedir.

1.2.10.1. Ekin Yapısı

Normalde isimleri cümle içerisinde zarf yapan eşitlik eki tıpkı diğer hal ekleri gibi sıfat-fiil eklerine de gelerek onlardan zaman, miktar, tarz vb. durumları bildiren zarf-fiil eki fonksiyonlu türemiş ekleri teşkil eder.³⁹⁸

–gān eki ile –çā eşitlik ekinde türemiş olan bu zarf-fiil eki gibi oluşmuş diğer şekiller, bazı dilciler tarafından zarf-fiil eki olarak görülseler de diğer bir grup bu eklerin birer sıfat-fiil oldukları görüşünü benimsemişlerdir.

Mesela, Eckmann –gānçā yapısını anlamca zarf-fiil eki olmasına rağmen sıfat-fiil ekleri ile birlikte ve –gān sıfat-fiil ekinin kullanılışları içerisinde vermektedir.³⁹⁹

Benzer bir durum Ali Fehmi Karamanlıoğlu'nda görülmektedir. Bir yandan –gānçā ekini “–gān sıfat-fiil ekinin eşitlik hali eki almış şeklidir. “–dığı gibi” anlamını verir.”⁴⁰⁰ diyerek sıfat-fiil ekleri içine dahil etmekte; diğer yandan da zarf-fiil ekleri içinde tekrar vererek sadece –gān sıfat-fiil ekine bakılmasını belirtmektedir.⁴⁰¹

Netice olarak bu ek, Çağatay⁴⁰² ve Kıpçak Türkçeleri⁴⁰³,’nden beri kullanıla gelmiş bir zarf-fiil ekidir.

–gān sıfat-fiil ekiyle eşitlik ekinin bir araya gelmesiyle oluşmuş bir yapı olan bu zarf-fiil eki Özbek Türkçesinde sık kullanılan zarf-fiil eklerinden biridir. Üstelik –gān sıfat-fiil ekini, Türkiye Türkçesinde –dık, –muş ve –an sıfat-fiil eklerinin karşılığı olarak

³⁹⁸ Bu durum Türkiye Türkçesinde de “–dıkça, –r + iyelik eki + çā, –r + ca + sı + n + a, –muş + çā + sı + n + a” gibi kalıplaşmış şekillerde görülmektedir. (geniş bilgi için Bk. Nuri Yüce, (1999), *age.*, s. 92-98.)

³⁹⁹ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 101.

⁴⁰⁰ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, (1994), *age.*, s. 143.

⁴⁰¹ *ae.*, s. 146.

⁴⁰² János Eckmann, (2003), *age.*, s. 101.

⁴⁰³ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, (1994), *age.*, s. 143.

düşünülrse ve bu ekin fonksiyonları göz önüne alınrsa, durumun Türkiye ve Özbek Türkçeleri arasında bir paralellik arz ettiği hemen anlaşılmalıdır.⁴⁰⁴

Ek, Özbek Türkçesinde konsonant uyumuna bağlanarak üç ayrı şekilde kullanılmaktadır.

“*Uşlögänçä çözülib.*” “Avuçlayınca çözülmüş.” (UK, 45/12)

“*Tünlar ötib, kaçkança täng ätdi.*” “Geceler geçip, yok olunca tan ağardı.” (UK, 26/2)

1.2.10.2. Ekin Kullanılışı

1.2.10.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

Ek, fiil kök ve gövdelerine doğrudan getirilerek kullanılmaktadır.

“*Tikilgänçä üç çinär*” “Dikilince üç çınar.” (UK, 7/8)

“*Ätäbek üzrini äytib, piyäläni älmäy turgän edi, ul häm piyäläni uzätkançä külib turäberdi.*” “Atabey özrünü iletip, kadehi almadan kalmıştı, o da kadehi uzatınca gülüp duruverdi.” (ÖK, 189/41)

“*Sämädä yulduzlär bolgäniçä cäm.*” “Gökte yıldızlar toplanınca.” (ÜK, 89/14)

1.2.10.2.2. Ekin İsimden İsim Yapan Eklerle Kullanılışı

Özbek Türkçesinde kullanılan bu zarf-fiili eki -lık / -lik isimden isim yapma ekini alarak kullanılmıştır. -lık / -lik eki bir çok sıfat-fiil ekine gelmesine rağmen, burada artık zarf-fiil yapısına dönüşmüş bir şekle gelmektedir.

“*Täki täng ätgänçülik / İntıx kılär kıyâşni.*” “Ta ki tan atıncaya kadar / Sabırsızlandırır güneşi” (ÜK, 42/ 11)

-gänçalik şeklindeki zarf-fiil formu daha ziyade ‘*ayt-, de-*’ fiilleriyle, nadir de olsa diğer fiillerle kullanılmaktadır. Ayrıca yapılan taramalarda -gän sıfat-fiil ekinden

⁴⁰⁴ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 113.

hal ekleriyle oluşmuş pek çok zarf-fiil eki iyelik eki almasına karşılık, -gānçālik ekinin iyelik eki almış şekillerine rastlanmamıştır.⁴⁰⁵

1.2.10.3. Ekin Fonksiyonları

1.2.10.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu

Türkiye Türkçesinde “-ana kadar, -ıncaya kadar, -sıya” zarf-fiil ekleriyle karşılayabileceğimiz zarf-fiil fonksiyonunda kullanılmıştır.

“Sāvālgā tutdı u tikilgānçā tik.” “Soruya tuttu o dimdik dikilinceye kadar.” (UK, 10/19)

“Tālıķb ǰalgānçā ǰıl, deding, mehnāt” “Yorulup kalıncaya kadar yap dedin mihnet.” (UK, 15/9)

“Tāngdā nāzār sālđı ǰayāgā çopān, / Eçki häykāl yānglıǰ ǰātǰānçā turār”
“Tanda baktı kayaya çoban, / Keçi heykel gibi katılaşıncaya kadar durur.” (D, 34/2)

Türkiye Türkçesindeki “-maktansa, -acaǰı yerde, -ana kadar, -acaǰına” zarf-fiil ekleri fonksiyonunda kullanılır.

“‘Kızıl deryā’ āǰayātǰān ufǰķa tikilgānçā, gurunglāşmāǰdā.” “Kızıl deniz aktıǰı ufuǰa bakacaǰı yerde, sohbet etmekte.” (BTUT, 32/2)

“Çārĥ urār, Çātǰālgā termülǰānçā zār” “Felek vurur, Çatkal’a ağlamaklı oluncaya kadar” (D, 38/15)

1.2.11. -gāndā, -kāndā, -ǰāndā

Özbek Türkçesinde bulunma eki de tıpkı yönelme, çıkma, eşitlik ekleri gibi sıfat-fiil ekleriyle birleşerek zarf-fiil eklerini oluştururlar ve bu zarf-fiil eki de geniş bir kullanım alanına sahiptir.

⁴⁰⁵ E. Gulamov, (1954), *age.*, s.254.

1.2.11.1. Ekin Yapısı

-ganda / -gende zarf-fiil ekiyle ilgili yapılmış olan etimolojilerde bir ortaklık söz konusudur. Buna göre, bu zarf-fiil eki, -gan / -gen sıfat-fiil ekiyle isim çekim eklerinden bulunma hali ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Bu görüşü benimseyen araştırmacılar arasında Deny, Kowalski, Dmitriev, Hüseyinzade, Ergin, Nemeth, Şiraliev yer almaktadır.⁴⁰⁶

Ek, son dönemlere kadar tam bir zarf-fiil eki haline geçmiş değildi. Zaten J. Eckmann da eserinde bu eki -gan sıfat-fiil ekleri içinde değerlendirmiştir.⁴⁰⁷ Kıpçak Türkçesinde ise bu ek zarf-fiil eki olarak verilmektedir.⁴⁰⁸

Pekçok lehçe ve şivede olduğu gibi Özbek Türkçesinde de yaygın bir kullanıma sahip olan -gändä, -kändä, -qändä zarf-fiil eki konsonant uyumuna göre üç ayrı şekilde kullanılmaktadır.

“Bir mähäl gözäl bir kıznı körgändä” “Bir vakit güzel bir kız gördüğünde”
(ÜK, 79/27)

“Zärlänmädi tün çökkändä häm.” “Gece çöktüğünde bile şikayet etmedi.” (UK, 22/3)

“Bügün yâqqändä yâmgir / Yergä yäprâq tökildi.” “Bugün yağmur yağarken / Yere yaprak döküldü.” (ÜK, 87/24)

1.2.11.2. Ekin Kullanılışı

1.2.11.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

-gändä, -kändä, -qändä zarf-fiil eki, Özbek Türkçesinde fiil kök ve gövdelerine doğrudan getirilmek suretiyle zarf-fiiller yapmaktadır.

⁴⁰⁶ Nuri Yüce, (1999), *age.*, s. 108.

⁴⁰⁷ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 99.

⁴⁰⁸ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, (1994), *age.*, s. 143-144.

“Nävbätin*g* *kelgändä* kaçding säfärgä.” “Sıran geldiğinde gittin sefere.” (D, 21/11)

“Mäysälärni *yäldirgändä* zängäri şämäl” “Rüzgar yeşil otları parlatırken” (UK, 8/21)

“Här yıl bähär *kelgändä* boz siynäsi läläzär” “Her yıl bahar geldiğinde boz sinesi lale bahçesi” (KT, 9/2)

1.2.11.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılması

gändä eki, -gän sıfat-fiil ekiyle bulunma ekinin birleşmesi ve kalıplaşması sonucu oluşmuş bir zarf-fiil ekidir. Özbek Türkçesinde son derece yaygın bir kullanıma sahip olmakla birlikte pek çok fonksiyonu vardır. Tıpkı bir çok lehçe ve şivede olduğu gibi, Özbek Türkçesinde de bu ek, iyelik eki olarak kullanılabilir.

“Men *bärgändä* köremen.” “Gidince görürüm.”

“*Bärgänimdä* köremen.” “[Ben] gidince görürüm.”⁴⁰⁹

Ekin edatlarla kullanımı söz konusu değildir.

1.2.11.3. Ekin Fonksiyonları

1.2.11.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu

-gändä, -kändä, -kändä zarf-fiil ekinde yer alan bulunma hali ekinden ötürü bu zarf-fiil, hareketin tam olarak gerçekleştiği anlamını vermektedir.⁴¹⁰ Bu durumda ek, Türkiye Türkçesindeki “-ınca / -ince” zarf-fiil eki fonksiyonunda kullanılmaktadır.

“Häkiqat tängi *ätgändä*, uni tüş äylämäng, dostlär.” “Hakikat tamı ağarınca, onu düş sanmayın dostlar.” (D, 3/17)

“Bir zämân *kalgändä* çäräsiz yäkkä” “Bir gün kalınca çaresiz tek başına.” (D, 25/7)

⁴⁰⁹ E. Gulamov, (1954) *age.*, s. 145.

⁴¹⁰ Mustafa Öner, (1998), *age.*, s. 232.

“*Tāpilmāy turgāndā bemārgā dāvā.*” “Bulamadan kalınca hastaya deva.” (ÜK, 17/7)

“*Çänqagāndā ānāmiz / Käftidān suv içärdik.*” “Susayınca anamız(ın) / Elinden su içerdik.” (ÜK, 16/19)

“*Ötkinçi täşvişdān sänçgāndā yüräk.*” “Geçici endişeyle kırılınca yürek.” (ÜK, 30/5)

“*Bundäy behäyāni körgāndā ul vaqt.*” “Bunun gibi namussuzu görünce o zaman.” (ÜK, 59/18)

Türkiye Türkçesindeki “-dığında / -diğinde” zarf-fiil eki fonksiyonunda kullanılmaktadır.

“*Här äytgāndā u sözni täkrär.*” “O sözü her tekrar ettiğinde.” (ÜK, 18/3)

“*Yerni kār kâplägāndā / Komsärdim ävāzlärin.*” “Toprağı kar kapladığında / Özlerdim seslerini.” (ÜK, 6/1)

“*Şu sözlärni äytgāndā Musā.*” “Bu sözleri söylediğinde Musa.” (ÜK, 17/5)

“*Kışlâk üzrā nurin sâçgāndā äftâb.*” “Köy üzerine ışığını saçtığına güneş.” (ÜK, 25/30)

“*Bu ne hâl-baht deyā bitgāndā ğazāl*” “Bu ne hal-baht diye yazıldığına gazel.” (ÜK, 39/15)

“*Bu fâceälär kandäy sädır boldi? Mutahassislärning keltirgän dälilläriğä karägāndā, 1917 yildān 1960 yilgä dāvur respublikämizdä 800 ming gektäy yer özläştirilgän ekän.*” “Bu felaketler nasıl ortaya çıktı? Uzmanların getirdikleri delillere bakıldığında, 1917’den 1960’a kadar cumhuriyetimizde 800 bin hektar yer uyarlanmıştır.” (ÜK, 107/22)

“*Şähärlıklärgä karägāndā täğliklär yirikrāk körinädi.*” “Şehirliilere bakıldığında köylüler daha iri görünür.” (BTUT, 56/7)

“*Bälki äppâk nurgä tolgändä äsmân, / Bälki bâhâr kırgä çizgänidä hâl*” “Belki bembeyaz ışıkla dolduğunda gökyüzü / Belki bahar kırlara resim çizdiğinde” (ÜK, 73/11)

Bulunma hal eki, Özbek Türkçesinde bazı farklı kullanımlarına rağmen genel olarak eklendiği sıfat-fiillere, Türkiye Türkçesinde *-ken* zarf-fiil ekinin fonksiyonunu üstlenerek sıfat-fiil eklerinden hal zarf-fiil eklerini oluşturmaktadır. Bulunma ekinin Özbek Türkçesi dışında pek çok lehçede de görülen *-ken* zarf-fiil eki fonksiyonunu üstlenmesi durumu, yalnızca sıfat-fiillere değil, isimlere de getirildiğinde de görülmektedir. “*Esing bârda el tanı, küçin bârda yer tanı.*” ‘Aklın varken insan tanı, gücün varken toprağı tanı’ (Özbek Atasözü) örneğinde de görüldüğü gibi bulunma eki *-ken* zarf-fiil eki görevinde kullanılmıştır. Bu kullanım Türkiye Türkçesindeki “*Hastalığında kimse onu ziyarete gitmedi.*” cümlesindeki bulunma ekinin fonksiyonuyla aynı fonksiyonda kullanılmıştır⁴¹¹

“*Öçgändä häm nur berib açdı.*” “Sönerken bile ışık vererek açtı.” (UK, 22/8)

“*Lütfiy türkiyädä ketgändä özib*” “Lütfi Türkçe’de ileriye giderken” (UK, 6/2)

“*Başâklâr yetilgändä*” “Başaklar büyürken” (ÜK, 9/21)

“*Yürgändä kırdä kılgân izläring cângä tutâş / Yâşlikdä sevdim degân sözläring cângä tutâş.*” “Yürürken karda kalan izlerin cana bağlı / Gençlikte sevdim diyen sözlerin cana bağlı.” (ÜK, 63/13)

“*Keng dälälâr kıynigä / Nurin säçgändä kıyâş.*” “Geniş arazilerin koynuna / Işık saçarken güneş.” (ÜK, 11/30)

“*Fağrli färzândgä bergändä hisâb / Kökrägin kötârib turâdi özbek.*” “Şerefli çocuğa hesap verirken / Göğsünü kaldırıp durur Özbek.” (UK, 5/26)

“*Tâmâğımdä kılgân içgändä süting.*” “Boğazımda kaldı içerken sütünü.” (ÜK, 25/24)

⁴¹¹ Nuri Yüce, (1999), age, s. 108-109.

“*Kılıçın kınıdän älgändä bid’ät.*” “Yenilik kılıcını kınından çıkarırken” (ÜK, 39/9)

“*Yollärdän ötgändä pähtä kărvâni.*” “Yollardan geçerken pamuk kervanı.” (ÜK, 26/10)

1.2.12. –gängä, -kängä, -kangä

-gän sıfat-fiil eki yönelme hal ekiyle birleşerek Özbek Türkçesinde kullanılan zarf-fiil ekini oluşturmaktadır. Yalnız bu zarf-fiil eki –gän sıfat-fiil ekleriyle oluşmuş diğer zarf-fiil ekleri kadar yaygın bir kullanıma sahip değildir.

1.2.12.1. Ekin Yapısı

Hal eklerinden yönelme hali eki ile –gan sıfat-fiil ekinin birleşerek kalıplaşması sonucu oluşmuş bir zarf-fiil ekidir.

Eke Türk dilinin tarihi gelişimi içerisinde ayrı bir zarf-fiil eki olarak rastlanmaz. Bu ek, ancak son dönem Türk lehçe ve şivelerinin bazılarında karşılaştığımız bir zarf-fiil ekidir.

-gängä ekindeki –g konsonantı eklendiği kök veya gövdenin sonundaki konsonantla ton bakımından benzeşerek –k ve –k konsonlarına dönüşür ve –kängä veya –kangä şekillerini alır.

1.2.12.2. Ekin Kullanılışı

1.2.12.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

-gängä, -kängä, -kangä zarf-fiil eki, fiil kök ve gövdelerine doğrudan getirilerek kullanılmaktadır.

“... *ädätdägi kältä sözläridän bittäsini äräng ägzidän çıqardı, lekin çıqargängä yäräşä biräkäy klib-cähl bilän bakırrib çıqardı.*” “... her zamanki büyük sözlerinden birisini güç bela ağzından çıkardı, lakin çıkardığı zaman kendine yakışır bir şekilde –

öfkeyle bağırarak çıkardı.”⁴¹²

1.2.12.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Kullanılışı

Bu zarf-fiil ekinin oluşumunda da diğer kalıplaşmalarda olduğu gibi iyelik eki almış ve almamış şekiller olmak üzere iki kullanım söz konusudur.⁴¹³ Ancak yapılan taramalarda bu eke ait çok nadir örnek olduğu gibi, iyelik eki almış şekillere rastlanmamıştır.

Bu zarf-fiil ekinin edatlarla kullanılması durumu söz konusu değildir.

1.2.12.3. Ekin Fonksiyonları

1.2.12.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu

İsim hal eklerinden yönelme eki bazen kendi kullanımı olan yönelme görevinin dışına çıkarak cümlede sebep fonksiyonu kazanmaktadır. İşte yönelme eki, bir isim gibi düşünülen sıfat-fiil ekleriyle birleştiğinde de sebep fonksiyonu kazanmaktadır. Bu da Türkiye Türkçesinde “-dığı için, -dığına, -diğinden dolayı” şeklinde karşılayabileceğimiz zarf-fiiller oluşturmaktadır.

Özbek Türkçesinde bu zarf-fiil ekinin “-gāngā bol-” şeklinde bir kullanımının da var olduğu söylenmektedir.⁴¹⁴ Fakat bu şekilde bir kullanımla karşılaşılmamıştır.

1.2.13. -günçä / -ğunçä; -künçä/ -ğunçä

-günçä / -ğunçä; -künçä/ -ğunçä zarf-fiil eki,Özbek Türkçesinde geniş bir kullanım alanına sahip olan zarf-fiil eklerindedir.

1.2.13.1. Ekin Yapısı

Ekle ilgili etimolojik çalışmalarda diğer zarf-fiil fonksiyonundaki birleşik

⁴¹² Volkan Coşkun, (2000), *age.*, s. 199.

⁴¹³ A. Hacıyev, (1973), *age.*, s. 201.

⁴¹⁴ Stefan Wurm, (2001), *agm.*, s. 418.

şekillerde olduğu gibi bir birlik söz konusu değildir.

A. Von Gabain, -ğınça ekiyle ilgili şöyle bir ayırım yapmıştır: -ğınça < -ğ + ı + n + ça.⁴¹⁵ J. Deny ise ekin -känçä (* -Kan + çañ veya -Kañ + çañ) ekinden geldiğini belirtmektedir.⁴¹⁶ Kononov ve Ergin ekin -ğın / -gin fiilden isim yapan ekle -ça eşitlik ekinin bir araya gelmesiyle oluştuğunu iddia etmektedirler.⁴¹⁷

J. Eckmann'ın belirttiğine göre bu ek, "Aslen -ğu / -gü partisibinin eşitlik çekimden başka bir şey olmayan -ğuça / -güça gerundiumu, "kadar, süresince, yeterince" manasını taşır".⁴¹⁸ Ayrıca yine Eckmann'a göre bu ek daha eski olan -ğınça / -günça ekiyle 15. yüzyılda karıştırılınca muhtemelen birinden biri diğerinin fonksiyonlarını da üstlenmiştir.⁴¹⁹

Eski Türkçe döneminden yaygın şekilde kullanıla gelmiş bir zarf-fiil ekidir. Ek, Eski Türkçe döneminde -ğınça / -ginçä; nadiren de -kınça -kinçä⁴²⁰, Karahanlı Türkçesi döneminde sadece -ğınça / -ginçe⁴²¹, Harezmi Türkçesinde -ğınça / -ginçe; -gunça / -günçe; -kınça / -kinçe⁴²², Kıpçak Türkçesinde -ğınça / -ginçe; -kınça⁴²³ şekillerinde kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde ise ek, -gunça / -günçe ve -ğuça / -güçe; -kınça / -kinçe ve --kuça / -küçe olmak üzere değişik şekillerde kullanılmıştır.⁴²⁴ Ek, Batı Türkçesine geçişte başında bulunan -ğ / -g seslerinin düşmesi ve vokal uyumuna girmesi sonucu -ınca / -ince / -unca / -ünce şekillerinde kullanıla gelmiştir.⁴²⁵

Ek Orta Asya Türk şivelerinden Kırgız Türkçesi⁴²⁶ ve Yeni Uygur Türkçesinde⁴²⁷ -gıça şeklinde karşımıza çıkarken, Özbek Türkçesinde⁴²⁸ de -gunçä

⁴¹⁵ A. Von Gabain, (1945), *Özbekische Grammatik*, (Leipzig und Wien), § 287.

⁴¹⁶ Nuri Yüce, (1999), *age.*, s. 57.

⁴¹⁷ ay.

⁴¹⁸ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 109.

⁴¹⁹ ay.

⁴²⁰ A. Von Gabain, (1995), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev.) Mehmet Akalın, (Ankara: TDK Yayınları), s.87.

⁴²¹ Necmettin Hacıeminoğlu, (1996), *age.*, s. 174.

⁴²² Aysu Ata, (2002), *age.*, s. 90.

⁴²³ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, (1994), *age.*, s. 146.

⁴²⁴ János Eckmann, (2003), *age.*, s. 108.

⁴²⁵ Muharrem Ergin, (1993), *age.*, s. 322.

⁴²⁶ Ahmet Buran-Ercan Alkaya, (2001), *age.*, s. 246.

⁴²⁷ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 234.

⁴²⁸ Ahmet Buran-Ercan Alkaya, (2001), *age.*, s. 125

olarak kullanılmaktadır. Yalnız şunu da belirtmek gerekir ki, –*gunça* şekline nadir rastlanmaktadır.

Ek, Özbek Türkçesinde konson uyumuna göre –*günçä* / –*ğunçä*; –*künçä*/ –*ķunçä* olmak üzere dört şekilde karşımıza çıkmaktadır.

“*Buzilgünçä yıǵlāb ötdi...*” “Bozulunca ağlayıp geçti...” (ÜK, 36/30)

“*Şorbä pişkünçä keltürämän, -dedi, Hämید vä ketdi.*” “Çorba pişince ketiririm dedi ve gitti.” (ÖK, 182/7)

1.2.13.2. Ekin Kullanılışı

1.2.13.2.1. Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

–*günçä* / –*ğunçä*; –*künçä*/ –*ķunçä* zarf-fiil eki, fiil kök ve gövdelerine doğrudan getirilmek suretiyle cümlede zarf-fiil görevi taşıyan kelimeler oluşturmaktadır.

“*Yävni yengmägünçä ölimgä yol yok*” “Düşmanı yenmedikçe ölüme geçit yok” (ÜK, 150/34)

“*Ul kelgünçä bir yähşi cäygä ünäşäyin-deyä, kelgändän song toyni häm cönätib yubäräylik!*” “O gelinceye kadar iyi bir yere yanaşayım diyerek, geldikten sonra düğünü de bitirelim!” (ÖK, 132/40)

1.2.13.2.2. Ekin İsim Çekim Ekleriyle Birlikte Kullanılışı

–*günçä* / –*ğunçä*; –*künçä*/ –*ķunçä* zarf-fiil eki, iyelik eklerini de almak suretiyle kullanılabilir.

“*Men kelgünimçä kâzändägi ävķatgä tegmäsdän turinglär.*” “Ben gelinceye kadar kazandaki yemeğe değmeden durun.”⁴²⁹

“*Sevämän, yüräkni yärguniçä kân.*” “Severim, yüreği yarıncaya kadar kan.” (ÜK, 32/6)

⁴²⁹ Rıdvan Öztürk, (1997), *age.*, s. 234.

1.2.13.2.3. Ekin İsimden İsim Yapma Ekleriyle Kullanılması

Bu zarf-fiil eki de -lık / -lik isimden isim yapan ekle birlikte kullanılmaktadır. Bu durumda ek “-incaya kadar” manasını kazanır.

“*Şundâğ bolsä häm faqat Mirzäkärimni äzäd kılıb, keyingi tergäşlär tämäm bolğunçalıq Atabekni käfilgä berdim.*” “Bunun gibi olsa da yalnız Mirzakarım’i serbest bırakıp, sonraki sorgular bitinceye kadar Atabey’i kefil yaptım.” (ÖK, 121/18)

1.2.13.2.4. Ekin Tekrar Gruplarında Kullanılışı

-günçä / -ğunçä; -künçä/ -ğunçä zarf-fiil eki, -b zarf-fiil ekiyle birlikte kullanılarak ikilemeler oluşturmaktadır.

Köz açib-yumgunçä yigirmi yaşim.” “Göz açıp kapayana kadar yirmi yaşım” (ÜK, 165/15)

1.2.13.3. Ekin Fonksiyonları

1.2.13.3.1. Ekin Zarf-Fiil Yapma Fonksiyonu

Türkiye Türkçesinde “-ana kadar, -incaya kadar” şeklinde karşılayabileceğimiz zarf-fiil ekleri fonksiyonunda kullanılmıştır.

“*Qazângä tüşgünçä tinç turä älmäs.*” “Kazan’a inene kadar huzurlu olamaz.” (D, 33/2)

“*Tä ölgünçä ötsin komâkdä ümri...*” “Ta ölünceye kadar geçsin hapiste ömrü...” (UK, 71/16)

“*Çärçägünçä yügürüb*” “Yoruluncaya kadar yürümüş” (KT, 15/9)

“*Rähmätbek u tämängä ötgünçä, Qazâq ulâqni üzängigä äyläntirib äldi.*” “Rähmätbek o tarafa geçinceye kadar, Kazak oğlağı üzengiye takıp aldı.” (BTUT, 46/37)

“*Şuning üçün Törtköz tä küçgä tolğunçä üydän eşikkä nazarät bilän*

çıkarılğan.” “Onun için Törtköz ta güçle doluncaya kadar evden kapıya yardımla çıkarılmış.” (BTUT, 18/44)

“*Ägär üyning birâr câyidä gärd körsä häm, hâtinini urişär, gärd yoqâtilmâgunçä âvkat häm yemäs, iş häm kılâlmäs edi.*” “Eğer evin herhangi bir köşesinde toz görürse, karısıyla atışır, toz yok edilmediği sürece yemek bile yemez, iş bile yapamazdı.” (BTUT, 11/37)

Türkiye Türkçesinde “-acağına, -maktansa, -acağı yerde” zarf-fiil ekleriyle karşılayabileceğimiz fonksiyonda kullanılır.

“*Muz bolib yâtgunçä*” “Buz kesilip yatacağı yerde” (UK, 86/13)

“*Dälâning begi bolgunçä / Qalâning iti bol.*” “Tarlanın beyi olacağına, kalenin iti ol.” (Özbek Atasözü)⁴³⁰

⁴³⁰ Aynur Öz, (2000), agm., s. 135.

SONUÇ

Çok büyük bir topluluğa hitap eden bir Türk lehçesinin özellikle iki gramer birliğinin tanıtılmasını hedeflediğimiz bu çalışmamızda, Özbek Türkçesiyle yazılmış şiir kitapları ve romanlar taranmış ve örneklerde, buralardan aldığımız kelime, kelime grupları ve cümleler kullanılmıştır. Çalışmamızın büyük kısmını, bizzat taramalardan elde ettiğimiz yapılar oluşturmakta olup, bir kısmındaysa Kiril alfabesiyle yazılmış Özbek gramer kitapları ve Türkiye’de yapılmış gramer çalışmalarından faydalanılmıştır. Bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki, Özbekistan’da yayımlanan Özbek gramer kitaplarından çalışmamızda faydalandıklarımız birbirinin tekrarı olmaktan ileriye gidememiştir.

Çalışmamızın başında genel manada sıfat-fiil ve zarf-fiil kavramları, bu kavramların araştırma literatüründeki adlandırma sorunları ve araştırmacıların bu gramer yapılarıyla ilgili yaptıkları tasnifler üzerinde durulmuştur. Bu noktada hemen hemen bütün tanımlamalar birbiriyle paralel olmasına rağmen; gerek tasnif noktasında, gerekse kavramların adlandırılması hususunda tam bir birliktelik söz konusu değildir. Biz, kavramların tanımlanması noktasında Gramer Terimleri Sözlüğü’nde kabul edilen “*sıfat-fiil*” ve “*zarf-fiil*” terimlerini kullanma yoluna gittik. Sıfat-fiil eklerinin tasnifini ifade ettikleri zamanlara göre yaparken, zarf-fiillerin tasnifi Basit ve Kalıplaşmış veya Birleşik Zarf-fiil ekleri şeklinde yapılmıştır.

Özbek Türkçesinde önemli bir yere sahip olan sıfat-fiil ve zarf-fiillerin bugün bazıları kullanımdan düşmek üzeredir. (*-bân* zarf-fiil eki, *-ärâķ* zarf-fiil eki, *-gu / -gü / -gi* sıfat-fiil eki, *-ärdä* zarf-fiil eki, *-gängä* zarf-fiil eki gibi.) Bu bilgi, çalışmada incelenen son dönem eserlerinden elde edilmiştir. Bununla birlikte en çok kullanılan sıfat-fiil eki, *-gän / -kän / -kan* eki, en çok kullanılan zarf-fiil eki ise *-b* ekidir. Ayrıca yine çalışmada incelenen son dönem eserlerinde karşılaşıldığı üzere *-gän / -kän / -kan* sıfat-fiil ekinin isim çekim ekleriyle birleşip kalıplaşarak oluşturduğu zarf-fiil yapıları

Sıfat-fiil ekleri, Türk dilinde pek çok şekil ve zaman ekine zemin teşkil etmiş yapılarıdır. Bu özellik Özbek Türkçesinde de mevcuttur. Ancak bu lehçede *-gän / -kän / -kan* sıfat-fiil eki değişik bir durum arz etmektedir. Bu sıfat-fiil eki geniş zaman ifadesi taşıyan bir yapıya sahipken, Çağatay Türkçesinden gelen bir özelliği devam ettirmekte ve geçmiş zaman eki durumuna geçmektedir. Türkiye Türkçesi dışında kalan pek çok Türk lehçe ve şivesinde olduğu gibi, bu lehçede de *-p* zarf-fiil eki, öğrenilen geçmiş zaman eki olmuştur.

Özbek Türkçesi'nde var olan vokal uyumsuzluğu incelememize de yansımıştır. Biz de bu durumu çözebilmek amacıyla "a" ve "e" sesleri için "ā", "a" ile "o" arasındaki ses için de "ā" transkripsiyon işaretini kullandık.

Yapmış olduğumuz çalışmanın Özbek grameriyle ilgili çalışma yapacak araştırmacılar için bir kaynak olabileceği düşüncesindeyiz. Lehçeler arası aktarmalar, lehçelerin gramerleriyle ilgili yapılan çalışmalar arttıkça, bu ülkeler arası kültür alışverişi ve yakınlaşmalar da artacaktır.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- Arat, Reşid Rahmeti. (1991), **Kutadgu Bilig I (Metin)**, Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, Aysu. (2002), **Harezmi-Altınordu Türkçesi**, İstanbul: Simurg Yayınları.
- Banguoğlu, Tahsin. (1998), **Türkçenin Grameri**, Ankara: TDK Yayınları.
- Borovkov, A., Ma'rufov Z., Şermuhamedov T. (1975), **Özbek Tilining Grammatikasi I- Morfologiya**, Taşkent: Devlet Okuv-Pedagogikâ Neşriyatı.
- Bozkurt, Fuat. (1999), **Türklerin Dili**, Ankara:Kültür Bak. Yayınları.
- Buran, Ahmet – Alkaya, Ercan (2001), **Çağdaş Türk Lehçeleri**, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Coşkun,Volkan. (2000), **Özbek Türkçesi Grameri**, Ankara: TDK Yayınları.
- Cumaniyazov, R. (1949), **Özbek Tilide Sifetdaş, Trudı instituta yazıka i literaturu im A. S. Puşkina**, Taşkent.
- Devlet, Nadir. (1999), **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Eckmann, János. (1996), **Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, Ankara: TDK Yayınları.
- Eckmann, János. (2003), **Çağatayca El Kitabı**, (Çev.) Günay Karaağaç, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ediskun, Haydar. (1992), **Türk Dilbilgisi**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eraslan, Kemal. (1980), **Eski Türkçede İsim-Fiiller**, İstanbul: İstanbul Ü. Edebiyat Fak. Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican. (1996), **Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri**, Ankara: Kültür Bak. Yayınları.
- Ergin, Muharrem. (1993), **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Ergin, Muharrem. (1994), **Dede Korkut Kitabı I-II**, Ankara: TDK Yayınları.

- Gabain, Annemaire Von. (1945), **Özbekische Grammatik**, Leipzig Und Wien.
- Gabain, Annemaire Von. (1995), **Eski Türkçenin Grameri**, (Çev.) Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yayınları.
- Gulamov, E. (1954), **Fe'l, Hazirgi Zeman Özbek Tili Kürsiden Metarialler**, Taşkent.
- Gülsevin, Gürer. (1997), **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, Ankara: TDK Yayınları.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. (1996), **Karahanlı Türkçesi Grameri**, Ankara: TDK Yayınları.
- Hacıyev, Azim. (1973), **Fe'l**, Taşkent.
- Hayit, Baymirza. (1971), **Türkistanda Öldürülen Türk Şairleri**, Ankara: Kardeş Matbaası.
- Hayit, Baymirza. (1995), **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi. (1994), **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Ankara: TDK Yayınları.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II.** (1991), Ankara: Kültür Bak. Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep. (1992), **Grammer Terimleri Sözlüğü**, Ankara: TDK Yayınları.
- Mirzayev, M., Usmanov S., Rasulov İ. (1970), **Özbek Tili**, Taşkent.
- Mustafayev, E.-E. M., Şerbinin V. G. (1996), **Büyük Rusça-Türkçe Sözlük**, Moskova: Russkiy Yazık.
- Naskali-Gürsoy, Emine. (1997), **Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu**, Ankara: TDK Yayınları.
- Öner, Mustafa. (1998), **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, Ankara: TDK Yayınları.
- Özbek Tilining İzahli Lugati I-II.** (1981), Moskova.
- Özkan, Nevzat. (2003), **Türk Dilinin Yurtları**, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Öztürk, Rıdvan. (1994), **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, Ankara: TDK Yayınları.
- Öztürk, Rıdvan. (1997), **Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil**, Ankara: TDK Yayınları.
- Roy, Olivier. (2000), **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, (Çev.) Mehmet Morali, İstanbul: Metis Yayınları.
- Saray, Mehmet. (1993), **Özbek Türkleri Tarihi**, İstanbul: Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-4.

- Saray, Mehmet. (1996), **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tekin, Talat. (2003), **Orhon Türkçesi Grameri**, İstanbul: Simurg Yayınları.
- Topaloğlu, Ahmet. (1989), **Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Tursunov, U., Orinbayev, B. (1992), **Hazirgi Özbek Edebiy Tili**, Taşkent.
- Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (2000)**, C. XIV. – XV., (Özbek Edebiyatı I-II), Ankara: Kültür Bak. Yayınları.
- Uğurlu, Mustafa. (1999), **Memlûk Türkçesinde Zarf-Fiil Parçaların Dizimi**, Ankara: TDK Yayınları.
- Üstüner, Ahad. (2000), **Anadolu Ağzlarında Sıfat-Fiil Ekleri**, Ankara: TDK Yayınları.
- Yaman , Ertuğrul - Mahmud, N. (1998), **Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu**, Ankara: TDK Yayınları.
- Yaman, Ertuğrul. (2000), **Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması**, Ankara: TDK Yayınları.
- Yusuf, Berdak, Tulum, M. M. (1994), **Sözlük "Özbekistan Türkçesi – Türkiye Türkçesi; Türkiye Türkçesi – Özbekistan Türkçesi"**, İstanbul: TDAV Yayınları.
- Yüce, Nuri. (1999), **Gerundien im Türkischen**, İstanbul: Simurg Yayınları.

MAKALELER

- Avcı, Yusuf. (1997), "Özbek Türkçesindeki Ünlü Uyumlarına Dair", **TDDED**, Ankara: TDK Yayınları, S.4, s. 156-162.
- Beningsen, Alexandre de. (1992), "Çarlık ve Sovyet Hakimiyeti Altındaki Türkler", (Çev.) Kemal Aytaç, **Türk Lehçeleri ve Edebiyatları**, Ankara: GündoğanYayınları.
- Benzing, Johannes. (2001), "Özbek ve Yeni Uygur Edebiyatı", (Çev.) Mehmet Akalın, **Dil Yazıları**, Ankara:TDK Yayınları, s.449-481.
- Borovkov, A. K. (1988), "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şîr Nevâî", **TDAY Belleten 1954**, Ankara: TDK Yayınları, s.59-96.
- Coşkun, Volkan. (1999), "Türk Lehçelerinde Zaman Kavramı Taşıyan -p Zarf-Fiil Eki", **TDDED**, Ankara: TDK Yayınları, S. 7, s. 173-192.
- Coşkun, Volkan. (2001), "Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Zaman Kavramı Taşıyan -a / e, -ı / i, -u / ü, -y Zarf-Fiil Ekleri", **TDDED**, Ankara: TDK Yayınları, S. 76-93.
- Çağatay, Saadet. (1972), "Özbekler ve Dilleri",**Türk Lehçeleri II**, Ankara: DTCF. Yayınları, s. 40-42.
- Çağatay, Saadet (1948), "Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları", **DTCF. Dergisi**, Ankara: AÜ. DTCF. Yayınları, C. 5, S. 1, s. 352-368.
- Eckmann, János. (1963), "Çağataycada İsim-Fiiller", **TDAY Belleten 1962**, Ankara: TDK Yayınları, s. 51-60.
- Eckmann, János. (1963), "Çağatay Edebiyatının Son Devri 1800-1920", **TDAY Belleten 1963**, s. 121-156.
- Eraslan, Kemal. (1999) "Türkçede İsim-Fiiller", **Türk Gramerinin Sorunları II**, Ankara: TDK Yayınları, s. 119-126.
- Hudayberdiyev, Cöre. (1998), "Özbekçede Ses Uyumunun Yok Edilişi", (Akt.) Selâmi Fedakâr, **TDDED**, Ankara: TDK Yayınları, S. 5, s.433-443.
- Korkmaz, Zeynep. (1995), "Türkçe'de-acağ / -ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I**, Ankara: TDK Yayınları, s. 3-11.

- Korkmaz, Zeynep (1995), “Türkçedeki –arağ / -erek Zarf-Fiili (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine”, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I**, Ankara: TDK Yayınları, s. 128-132.
- Korkmaz, Zeynep (1995), “Türkiye Türkçesindeki –madan / -meden < mağın < meğin Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine”, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I**, Ankara: TDK Yayınları, s.151-159.
- Korkmaz, Zeynep. (1995), “Türkçede –n Zarf-Fiil Eki İle –pan / -pen Eki ve Türemeleri”, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I**, Ankara: TDK Yayınları, s. 179-187.
- Kuçkartayev, İristay. (2000), “Özbek Edebî Dilinde /â/ Ünlüsü”, **TDDED**, Ankara: TDK Yayınları, S. 9, s. 261-270.
- Mansuroğlu, Mecdud. (1958), “Türkçe’de –ğay / -gey Eki ve Türemeleri”, **Jean Deny Armağanı**, (Ankara: TDK Yayınları), s. 171-183.
- Öner, Mustafa. (1999), “-matı / -meti Gerundiyumu Hakkında”, **III. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996**, (Ankara: TDK Yayınları), s. 833-840.
- Öz, Aynur. (2000), “Hayvanlarla İlgili Özbek Atasözleri”, **TDDED**, Ankara: TDK Yayınları, S.9, s. 114-159.
- Öz, Aynur. (2001), “Özbek Türkçesi Edebî Dilinde Sıfat-fiiller”, **Türkoloji**, Ankara Dil ve Edebiyat Araştırmaları Derneği Yayınları, S. XIV, s. 217-218.
- Wurm, Stefan. (2001), “Özbekçe”, (Çev.) Mehmet Akalın, **Dil Yazıları**, Ankara: TDK Yayınları, s. 383-447.

DİĞER YAYINLAR

- Benhür, Mehmet Hadi. (1993), *“Türkiye Türkçesinde Sıfat-Fiil ve Zarf-Fiil Eklerinin Fonksiyonları”*, Gazi Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kaya, Nesrin. (1996), *“Türk Dili’nde İsim-Füller”*, Trakya Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Salman, Ramazan. (1997), *“Özbek Türkçesi Şükrullâ Kâfânsiz Kômîlgânlâr (Transkripsiyonlu Metin – Metnin Türkiye Türkçesine Çevirisi – Dil Özellikleri - Sözlük)”*, İnönü Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Tolkun, Selahittin. (1999), *“Kırgız Türkçesi’nde Masdar, Partisip ve Gerundiumlar”*, İstanbul: İstanbul Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Tuncer, Hediye. (1996), *“Türk Dilinde Zarf-Füller”*, Trakya Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

TARANAN ESERLER

Áripáv, Ábdullá. (1995), **Dünyá, Şe'rlár**, Taşkent: Ğafur Ğulám Námidägi Ádäbiyát vâ Şân'át Nâşriyâti, 53 s.

Ķâdiriy, Ábdullá. (1994), **Ötkän Künlär Mehrâbdän Çâyân, Romänlär**, Taşkent: Ğafur Ğulám Námidägi Ádäbiyát vâ Şân'át Nâşriyâti, 649 s.

Mirtemir. (1990), **Ķuş Tili, Şe'rlár**, Taşkent: Özbekistân Mârkâziy Komiteti "Yâş Gvârdiyâ" Nâşriyâti, 45 s.

Muhâmmâd Ergâş. (1989), **Uçayâtgân Ķuşlár, Şe'rlár**, Taşkent: Ğafur Ğulám Námidägi Ádäbiyát vâ Şân'át Nâşriyâti, 127 s.

Rızâ, HâmrâĶul. (1994), **Ümid Kârvânlâri, Şe'rlár vâ Dâstânlár**, Taşkent: Yâzuvçi Nâşriyâti, 173 s.

Sättâr, MâĶmud. (1993), **Özbek Udumlâri**, Taşkent: Fân Nâşriyâti, 219 s.

Turân Evril. (1991), **Bu TâĶlâr – UluĶ TâĶlâr**, Taşkent: Yâzuvçi Nâşriyâti, 173 s.